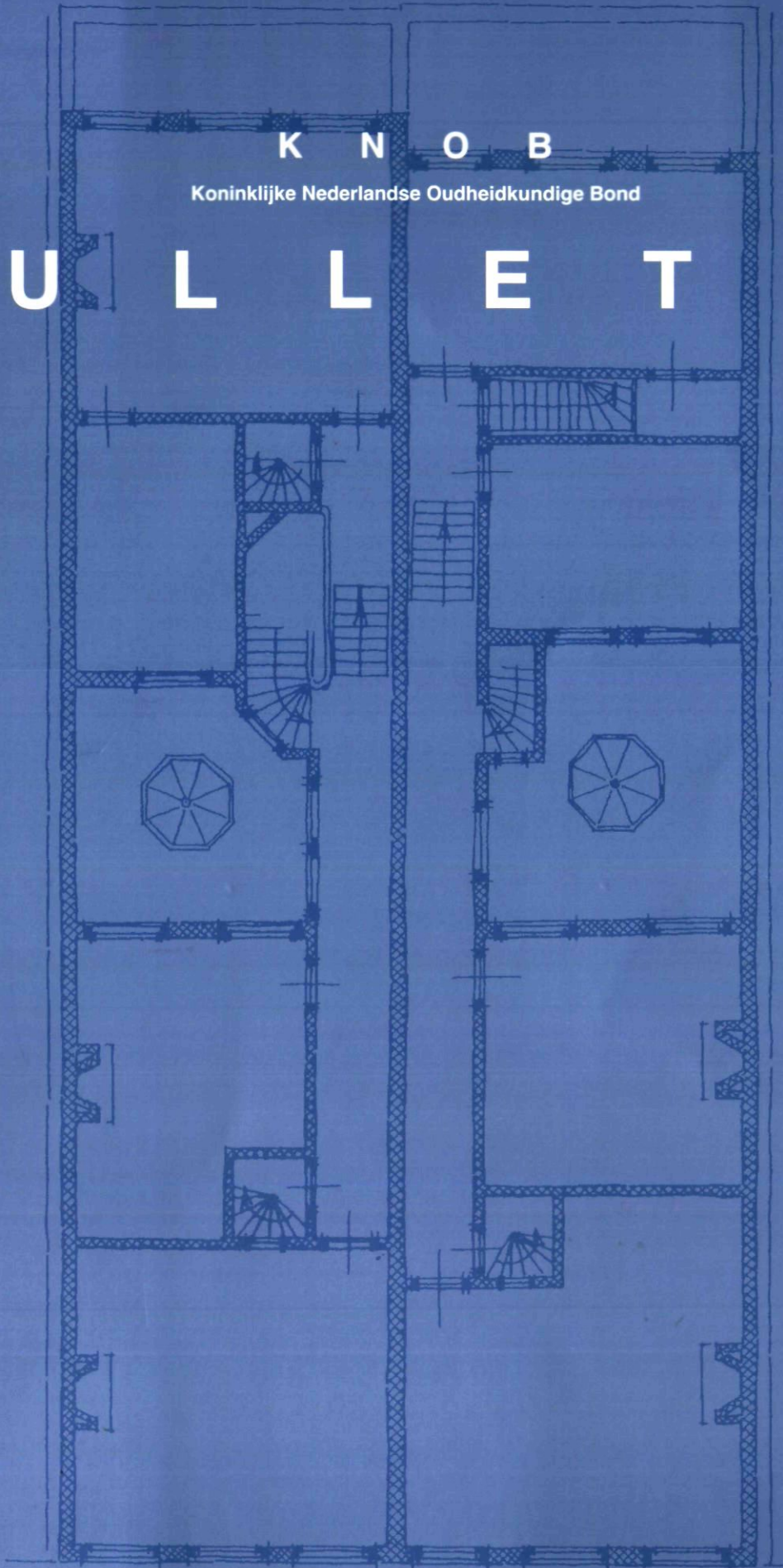

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

R. Meischke en H.J. Zantkuijl De laatste oude huizen van Rotterdam. Haringvliet Zz.	1
G. van Tussenbroek Michiel Matthijsz Smids (Rotterdam 1626 - Berlijn 1692). Keurvorstelijk bouwmeester in Brandenburg	23
Publicaties	
Elizabeth den Hartog, De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300 (recensie G. van Tussenbroek)	48
Repliek (Elizabeth den Hartog)	49
G.W.C. van Wezel, De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda (recensie Karel Emmens)	50
J. Grawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (red.), Monumenten & Archeologie Amsterdam I en 2 (recensie Ronald Stenvert)	51
John Bury & Paul Breman, Writings on Architecture Civil and Military c1460 to 1640. A checklist of printed editions en Paul Breman, Books on Military Architecture. Printed in Venice. An annotated catalogue (recensies Charles van den Heuvel)	52
G. van Tussenbroek, Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650) (recensie A.H. Herwig-Kempers)	53
KNOB	
Cohesie. Jaarrede, uitgesproken in Zwolle op 31 januari 2004 (C. Waal)	54
KNOB-Jaardag 2004 (C.W. van Herwaarden)	55
Platform Mariaplaats	
Onderzoek naar de folly als cultureel erfgoed (Eric Denig)	56
Summaries	57
Auteurs	59

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Rotterdam, dwarsdoorsnede van Haringvliet 78 en 80 gezien naar het achterhuis (tek. H.J. Zantkuijl)
Achterzijde: Michiel Matthijsz Smids. Kopergravure van A. Vaillant naar een schilderij van Jacques Vaillant, 1685 (Kupferstichkabinett Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz Berlin).

BULLETIN KNOB

Jaargang 103, 2004, nummer 1/2

De laatste oude huizen van Rotterdam, Haringvliet Zz

R. Meischke en H.J. Zantkuijl

‘Koopmanshuizen’ of ‘magazijnhuizen’

In 1940 bleven van de Rotterdamse binnenstad slechts drie groepjes oude huizen over. Het eerste was een blok van tien huizen op de hoek van de Boompjes en het Bolwerk. Dit werd in 1965 ten behoeve van een nieuwe waterkering gesloopt. Het tweede bestond uit acht huizen aan de Wijnhaven bij het Witte Huis. Toen de spoortunnel daar onderdoor moest, werden deze huizen gedemonteerd en herbouwd. De derde en belangrijkste groep bestaat uit een rij van twaalf panden aan de zuidzijde van het Haringvliet.

Aan huizen uit de beide eerstgenoemde groepen werd in publicaties reeds aandacht besteed.¹ Hier wordt het resultaat van een verkenning van de huizen aan het Haringvliet uit ±1965 gepresenteerd. Daarbij kwam de oude kwestie over de bijzondere aard van het Rotterdamse Koopmanshuis centraal te staan.

Voor 1940 was er reeds het een en ander over de Rotterdamse huizen geschreven. In 1915 verscheen *Oude Huizen van Rotterdam* met 130 pentekeningen van Johan Briedé en een tekst van de gemeente-archivaris E. Wiersum. Het was in zijn tijd een unieke publicatie, maar deze betrof uitsluitend gevels en onderdelen daarvan. In 1933 besteedde Ozinga in vier krantenartikelen aandacht aan de stilistische ontwikkeling van gevels en interieurs van het ‘Rotterdamsche Koopmanshuis’.² De architect J. Verheul richtte zich vooral op de grotere gebouwen van zijn geboortestad, maar publiceerde daarnaast twee delen over *Merkwaardige oude inrijhekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIIIe en XIXe eeuw in en om Rotterdam*. Toen het tweede deel in 1940 verscheen, bestond de oude stad al niet meer.

In deze publicaties werd nog weinig aandacht besteed aan de indeling en het gebruik van de huizen. Er was een vaag begrip van een ‘Rotterdams Koopmanshuis’ dat verschilde van de koopmanshuizen te Amsterdam en elders. Ozinga gaf daarover de gangbare mening weer: “*In Rotterdam geschiedde de combinatie van woonruimte en opslag in vrijwel omgekeerde zin als wij hierboven te Amsterdam zagen. Steeds bevindt zich de pakhuisruimte of werkplaats en het kantoorpand beneden, is het woonhuis boven. Op enkele uitzonderingen na hebben de huizen geen souterrain, vermoedelijk wegens de lage ligging van de Rotterdamschen bodem en*

dientengevolge af en toe voorkomende overstroming met Maaswater en wellicht mede wegens de eischen van het bedrijf”.³

Het Amsterdamse koopmanshuis waarop hier werd bedoeld, was exact omschreven. Daar woonde de koopman op de begane grond, vaak boven een pakkelder. De verdiepingen waren ingericht als pakzolders. Wilde men van koopmanshuis kunnen spreken dan moest de bergruimte groter zijn dan de woonruimte.⁴ Dat was zelden het geval; de meeste Amsterdamse grachtenhuizen bezaten geen pakzolders voor koopmansgoederen. De verdiepingen en zolders boven de woonruimten dienden overwegend voor huishoudelijk gebruik.

De term koopmanshuis is niet bruikbaar voor een bepaald huistype, maar zegt alleen iets over de status van de bewoner. Men zou de huizen aan de Rotterdamse havens beter kunnen benoemen naar hun voornaamste karakteristiek, de opslagruimte op de begane grond. Waarschijnlijk noemde men ter plekke vroeger deze huizen gewoon ‘pakhuisen’, op dezelfde wijze als nu winkelhuizen kortweg winkels worden genoemd. De term pakhuis wordt thans gebruikt voor een gebouw dat in zijn geheel voor berging dient. Het zou beter zijn bij dit gecombineerde gebruik van berging en woning de term ‘magazijnhuizen’ te gebruiken.

Om zich de gecompliceerde indeling van de Rotterdamse huizen te kunnen voorstellen, zijn tekeningen onmisbaar. De hier gepubliceerde zijn samengesteld aan de hand van bouwkundige tekeningen uit het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De meeste daarvan zijn uit een oogpunt van documentatie ±1965 vervaardigd. Bij de thans door Zantkuijl gemaakte interpretaties zijn jongere insluipsels als toiletten, badkamers en moderne keukens weggelaten. Om de tekeningen leesbaar te maken, zijn verdwenen elementen waarvan de plaats duidelijk was, zoals schoorsteenmantels, in hoofdvorm weergegeven. Een belangrijk herkenningselement is daarbij het merkwaardige vertrek op de lichteof of open plaats tussen het voor- en achterstuk van het huis. Dit werd de ‘lantaarn’ genoemd, naar het lichtkoepeltje op het platte dak waaraan het zijn naam ontleende. Dit reeds voor 1940 vrijwel overal verdwenen element herleefde op de tekeningen, waardoor de lichteof direct herkenbaar werd. Op de doorsneden zijn ook de balklagen aangegeven. Waar zij in

het zicht kwamen, bestonden ze uit forse grenenhouten balken. Moer- en kinderbinten lijken in het havengebied niet te zijn gebruikt.

Bij alle bezochte huizen was de indeling van de bel-etage en de hogere verdiepingen volledig intact. De begane grond was overal gewijzigd. De functionele ontwikkelingen hadden hier hun sporen nagelaten. Wel waren bij veel huizen de oorspronkelijke magazijnruimten nog te herkennen aan standvinken en ruwe balklagen.

Van de achtergevels ligt de ontwikkeling door de vele aanzichten van de Maas geheel vast.

De bebouwing van het havengebied

Het ontstaan van de Rotterdamse magazijnhuizen werd door lokale factoren bepaald. De ondergrond van Rotterdam was in het algemeen slecht, maar die van het nieuwe havengebied, dat na 1572 werd aangelegd, bezat wel heel weinig draagkracht. Slechts enkele gedeelten waren daar zover opgeslibd dat ze meestal droog stonden, de rest bleef veelal onder water. Na de uitgifte van deze 'waterpercelen' konden deze worden opgehoogd met de modder van het uitdiepen van de havens.

Vooraf in het begin was de inklinking groot. De druk van de muren op de ondergrond moest beperkt blijven. Dat kon alleen door de koopwaar op te slaan op de vloer van de begane grond en niet op balklagen die het gewicht weer op de muren overbrachten.⁵ Bij de erfuitgifte stelde de stad het bouwen van gemene muren verplicht. Die waren lichter dan twee bouwmuren samen, de kosten werden erdoor vermindert en de huizen inwendig breder. Ozendroppen of druipstroken tussen de huizen werden zo vermeden. Dat voorkwam dat bij hoge vloed het water tussen de huizen door naar de binnenterreinen zou lopen.

Funderingen op lange heipalen waren bij huizenbouw ±1600 nog ongebruikelijk en bij moddergrond niet de meest aangewezen oplossing. Een ondiepe, brede fundering op een bed van korte boomstammetjes is waarschijnlijker. Dit werd ook bij de kademuren toegepast. Het was onmogelijk om nadat een dergelijke fundering was aangelegd er een muur naast te bouwen. Degene die het eerst bouwde, was daarom verplicht de gehele gemene muur op te trekken. De eigenaar van het aangrenzend erf moest in de kosten meebetalen.

Evenals elders moesten te Rotterdam gemene muren twee steen dik zijn. Bij elk huis kon dan een helft worden benut voor oplegging van balken en aanleg van rookkanalen. De gemene bouwmuren mochten hier worden uitgevoerd in de kleine en goedkope IJsselsteen. Na 1615 nam men zelfs genoegen met muren van anderhalve steen dikte.

In veel steden werd omstreeks 1600 in nieuwe wijken het bouwen met gemene muren verplicht gesteld. Dat bevorderde de huizenbouw maar belastte de rooimeesters met veel administratie aangezien het tot in lengte van dagen problemen meebracht. Bovendien konden huizen met gemene muren nooit in hun geheel worden vernieuwd. De zijmuren kon men alleen herstellen en verhogen en dat nog wel met instemming van de burens en in overleg met de rooimeesters.

Het opslaan van goederen op de begane grond was niet alleen vanwege de slappe grond. De opslagruimte beneden was tevens gewenst in verband met de afmeting van de schepen. De Rotterdamse havens stonden open voor zeeschepen en beurtschepen van de grote rivieren. Snel laden en lossen verhoogde het aantal reizen. Het tempo van uit- en inladen werd bevorderd door brede aanlegkaden en een gelijkstraatse opslag binnen de huizen.

Bij een huis erf hoorde een gebruiksrecht op de kade of 'opslag' langs de haven. Goederen die snel weer verder moesten, bleven daar staan. Handel die langer moest wachten of gestolen kon worden, ging in het magazijn. Aan de oudste havens ten zuiden van de Hoogstraat, het West-Nieuwland en de Rijstuin kunnen huizen met magazijnen zijn voorgekomen. Dit gebied werd na een stadsbrand in 1563 herbouwd, maar over de panden daar is weinig bekend.

In 1572 maakte men een begin met de aanleg van het grote havengebied aan de zijde van de Maas. Na een kalme start kwam er tegen 1600 vaart in. Toen werd in korte tijd de zuidzijde van het Haringvliet en het hele westelijk deel van het havengebied aangelegd. In dit gebied kwamen veel huizen met magazijnen op de begane grond voor.

Bij huizen in het havengebied zonder magazijn kwamen verdiepte kelders wel voor. Zij kregen dan een toegang binnenshuis vanaf een begane-grondvloer die boven straatniveau lag. Bij de uitgifte van erven in het havengebied werd wel bepaald dat de dorpel van de huisdeur twee voet boven de straat moest liggen.

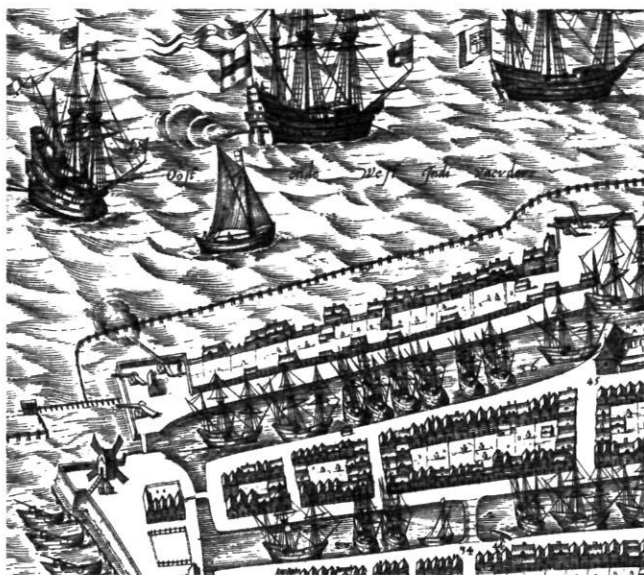
Behalve onmiddellijke inklinking na het bebouwen van deze moddergrond, vormden hoge vloed en blijvend ongerief. In januari 1610 kwam het water zo hoog dat het hele havengebied onderliep "*en ook pakhuyzen en kelders, daar de inwoonders groote schade door leden*".⁶ Erger nog werd het in januari 1624. Na een dijkdoorbraak trokken "*de huysluiden (boeren) met menigte met meubelen en vee*" naar de steden. In Rotterdam bleven de poorten 's nachts open en moesten de burgers lantaarns op hun stoep zetten. In de binnendijkse landstad was weinig ruimte voor stalling, "*zoodat ze genoodzaakt waren buyten 's dijks de pakhuyzen der kooplieden te hueren. Daags daaraan zont God een noordweste storm uitter zee, dat de pakhuyzen ondervloeyde, waardoor de huysluiden weder met haar vee te bergen zooveel te doen hadden*". Het valt op dat er in de winter blijkbaar veel pakhuisruimte leeg stond.

Op 5 december 1665 was er een vloed, die hoger was dan die van 1633, en het "*water deed groote schade in de pakhuyzen, dat den kooplieden veel duyzenden schade leden*".⁷ In 1682 volgde nog weer een heel hoge vloed.

De eerste eeuw van het Haringvliet

De zuidzijde van het Haringvliet was de laatste bouwstrook van het oostelijke deel van het havengebied. In 1591 werd hier een keermuur gemaakt in de Maas om een ligplaats af te scherpen als winterberging van schepen. Men veranderde van plan en bestemde deze haven ook voor de handel. Daar-

Afb. 1. Deel kaart Haestens (1599). Rotterdam vanuit het noorden. Haringvliet Zz is de bouwstrook langs de Maas. De achterstukken van de huizen zijn klaar, de voorterreinen aan de haven nog onbebouwd.

toe moest hij worden uitgediept en ook aan de zuidzijde van een kade met huizen worden voorzien. De uitgebaggerde grond werd over de keermuur van 1591 gestort om huiserven te vormen. De voorgevels van de huizen moesten op de keermuur worden geplaatst. De achtergevels werden opgetrokken op een gezamenlijk gebouwde achtermuur 85 voet ($\pm$ 26 meter) verder in de Maas. Het bouwen van huizen werd echter vertraagd vanwege de zachte of 'bolle grond'.⁸

In de naaste omgeving van het Haringvliet waren al grote zettingen opgetreden. Het bolwerk aan de noordoostkant van die haven zakte na de aanleg in 1584 in korte tijd 24 voet (afb. 1). De runmolen die daar juist was gebouwd, werd gedemonsteerd en herplaatst na het opmetelen van het fundament tot een totale hoogte van 30 voet. De kade die op de noordwestpunt van het Haringvliet aansloot, moest in 1608, na 30 jaar te hebben bestaan, met vier voet worden verhoogd.⁹ Aangezien het voorkomen van dergelijke zakkingen meer regel dan uitzondering was zal men de magazijnen op voorhand extra hoog hebben gemaakt.

De stadskaart van Haestens uit 1599 toont het begin van de bebouwing aan de zuidzijde van het Haringvliet (afb. 1).¹⁰ Langs de Maas staat daar een strook dwarsgeplaatste bouwwerken met een verdieping. Het waren de achterstukken van de huizen waarvan de voorstukken weldra zouden volgen.¹¹ De schoorstenen wijzen uit dat dit eerste deel als woonruimte werd gebruikt.

Van een huis aan het westelijk eind van het Haringvliet, no 96, is uit de grondpapieren iets meer bekend. Het werd in 1635 door leden van de familie Musch voor f 6750 verkocht aan Johan Quarles, "Engels coopman binnen deser stede".¹² Het buurhuis aan de oostzijde (no 94) bleef aan de erven van Maria Musch. Het verkochte huis werd omschreven als een "packhuijs ende erve". De muren aan weerszijden "soo veerre die betimmert sijn, sijn halff ende halff". Wanneer zij hoger zouden worden opgetrokken, moesten de belendingen mee betalen volgens taxatie van de rooimeesters. Verder werd bepaald dat de koper "in den opganck vant toerentge staande int voors. packhuijs ten eeuwigen dage aende oostzijde geen licht zall mogen scheppen...". Het secreet in het pakhuis, dat zich in de muur met het buurhuis bevond, was reeds

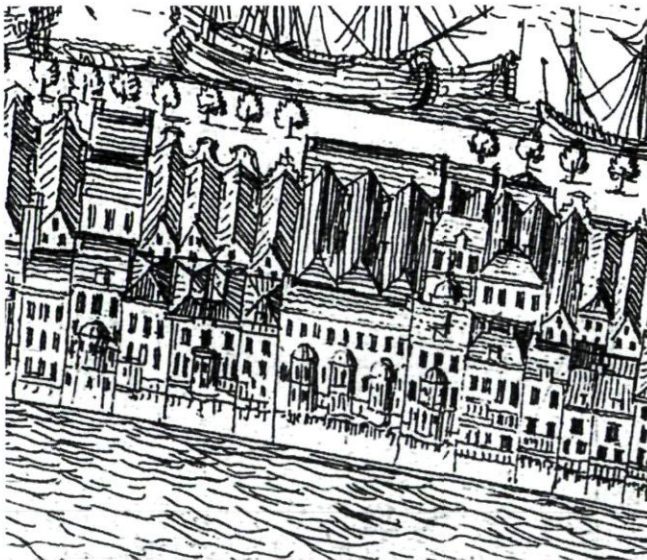

Afb. 2. Deel panorama van Jacobus Quack (1665). Haringvliet van de Maas gezien. Achtergevels van links (no 100) tot rechts (no 76). Achter de keermuur: beneden magazijnen of kelders. Bij de balkons: keukens en woonkamers. Industrie met moutmolen (no's 78-82).

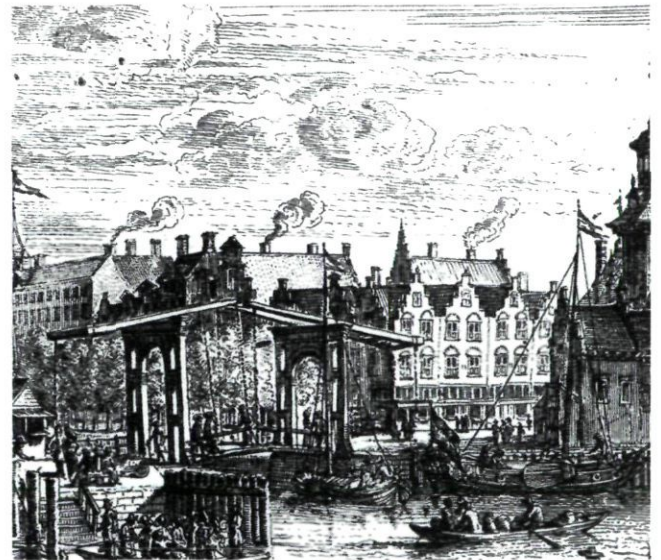

Afb. 3. Prospect van De Vou (1694). Verhoogde en verfraaide achterstukken met 'koepelerkers' (No. 100-76).

Afb. 4. Deel vogelvlucht De Vou (1694). Voorstukken aan de straat: tweede van links met dwars voordak: no 92; drie ingezwenkte toppen: no 90-86; trapgevel: no. 84; drievoudige huizengroep: no. 82-78; pand met fronton: no. 76.

Afb. 5. Deel randgravure De Vou (1694). Westelijk eind van het Haringvliet. Links huizengroep no. 78-82. Vier huizen naar rechts: no. 92 met dwarsdak en schoorstenen. Verder rechts, barokke gevel op no. 96.

gestopt en dat moest zo blijven. Nu zijn torentjes en secreten geen elementen van pakhuizen. Bovendien zouden echte pakhuizen met verdiepingen geen gemene muren met de burens hebben gehad. Het lijkt een pakhuis op zijn Rotterdams, beneden berging en boven woonruimte.

Over de verdere ontwikkeling van de achterstukken aan het Haringvliet geven de stadskaarten en de prospecten van de Maaszijde veel informatie. Op de vogelvluchtkaart van Balthasar Florisz uit 1626 zijn enkele panden herkenbaar, zoals de brouwerij met moutmolen op het dak.

Het panorama van de stad dat voorkomt op de kaart van de Maasmond, die de postmeester Jacob Quack in 1665 uitgaf, beeldt de achterstukken duidelijk af (afb. 2).¹³ Er zijn twee grote industrieën te zien. De meeste achterstukken komen met twee verdiepingen boven de keermuur uit, sommige met drie en heel enkele slechts met één.

De hoogste achterstukken blijken, door hun moderne dakvorm met kroonlijsten en schoorstenen op de nokpunten, kort daarvoor te zijn opgeknapt. Sommige huizen hebben één of

twee balkons over de volle gevelbreedte. Die zijn hier en daar voorzien van afdakjes of omtimmerde uitbouwjes. Op deze balkons was enige beplanting, vermoedelijk druivenstokken. Uit de keukens werd afval in de Maas geworpen. Dat lokte vissen en twee kruisnetten hingen klaar om die te vangen.

Het beeld is in 1694 bij De Vou weer anders (afb. 3-5). De achtergevels hebben een voornaam karakter gekregen. Zij zijn voorzien van koepelvormige erkers, waarvan sommige over twee verdiepingen opgingen. Daarnaast bleven ook nog kleine zijbalkons. De stijging op de sociale ladder was begonnen (afb. 6).

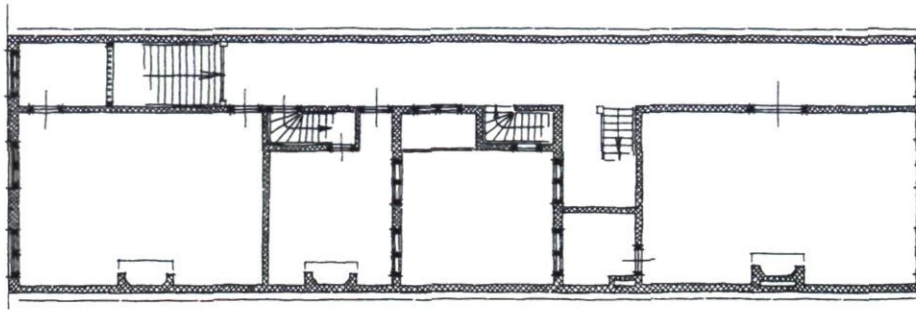
De introductie van de bel-etage

Een Italiaanse reiziger kreeg in 1669 te horen dat men te Rotterdam zuinig leefde en alles in de handel stak, "omdat de huizen zelf om de veertig jaar opnieuw opgetrokken moesten worden".¹⁴ Ze moeten daarbij ook wel steeds luxueuzer zijn geworden en na het midden van de 17de eeuw deed ook te

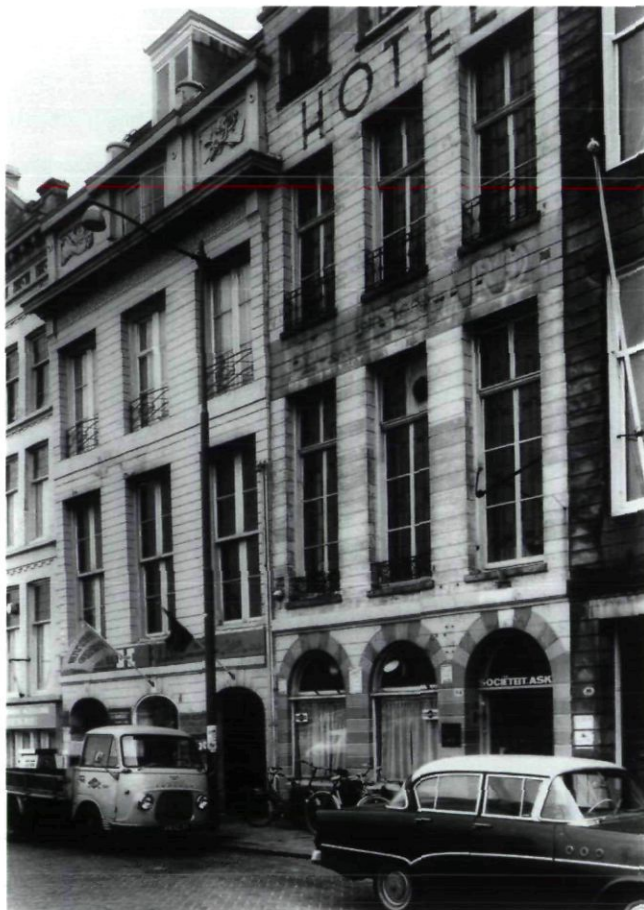
Afb. 6. No. 92. Achtergevel (±1680) op oude rooilijn met de enige nog bestaande koepelerker. (RDMZ 1986).

Afb. 7. No. 48 (1701). Volgroeide bel-etage. Naar opmeting 1936. Brede gang over volle lengte, trap vanaf voordeur. Gelijkwaardig voor- en achterstuk. Schaal 1:275.

Rotterdam bij grote woonhuizen de bel-etage haar intrede. Die kon zich daar alleen ontwikkelen boven het magazijn en liep daarbij door van het Haringvliet tot aan de Maas. Deze in hoofdzaak voor pronk bestemde verdieping werd een obstakel voor de verdere ontwikkeling van het huis. Voor keukens, eetkamers en daagse kamers was alleen het benedendeel van het achterstuk beschikbaar. De slaapkamers gingen naar de tweede verdieping.

Afb. 8. No. 92 en 94. Twee magazijnhuizen. No 92 ($\pm$ 1680) met links deur naar bel-etage, rechts naar magazijn. Daartussen venster van kantoortje. Thans oudste huis van de stad. (RDMZ 1968).

Bij de aanleg van de ruim vier meter hoge bel-etage moesten de voorgevel en het bovendee van het huis, tot aan het magazijn, worden afgebroken. Vanaf daar kon het weer opgebouwd worden. Dat ging in overleg met de burens en onder toezicht van de rooimeesters.¹⁵ De funderingen van de bouwmuren waren door het gewicht van de huizen dieper in de grond gedrukt. Bovendien was de grondslag door de ophogingen van het straatpeil samengeperst en verstevigd zodat een hogere opbouw mogelijk was. Het is niet duidelijk in hoever bij dergelijke ingrijpende operaties de balklagen van plaats veranderden. Het verleggen van de zware grenen balken in de rommelige en gedeeltelijk verzakte gemene muren was geen kleinigheid.

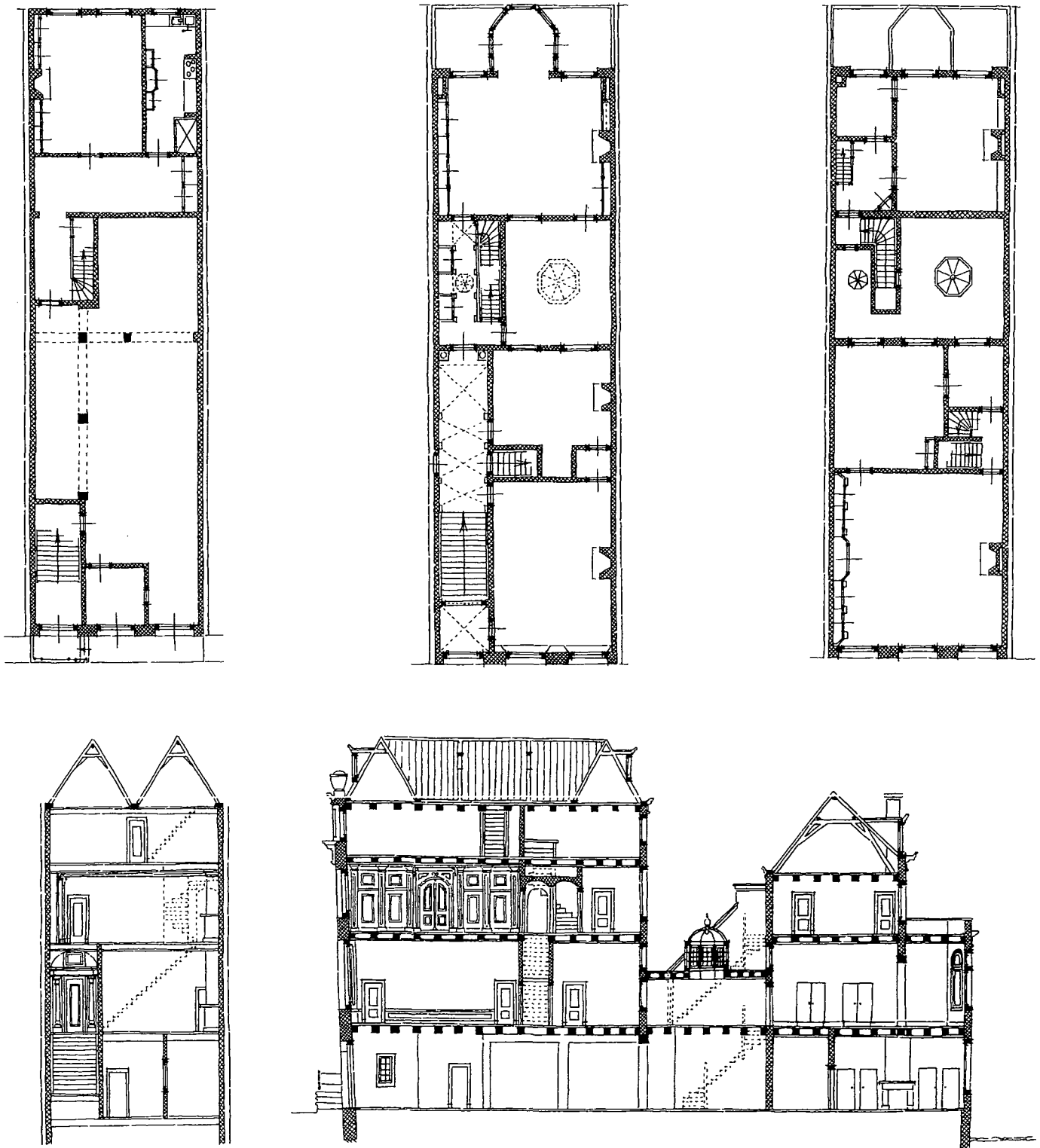
Uit de prospecten van de zijde van de Maas uit 1665 en 1694 is de groei van de achterstukken te volgen. De Maaskamers, het hoogtepunt van de bel-etage, zijn herkenbaar.

Een resolutie van de Vroedschap van 27 juni 1701 stond een uitbreiding van 9 voet aan de Maaszijde toe. Dit gaf vrij spel voor de vergroting van de Maaszaal. Daarbij werd bepaald dat slechts de vensters van "de benedenste verdiepinge van 't packhuys, kelder, off ander onderste vertreck" naar buiten mochten openslaan.¹⁶ Hogerop moesten dus de moderne schuifvensters komen. Ook blijkt hieruit dat sommige magazijnen tot aan de Maas doorliepen.

Na deze resolutie werden vrijwel alle achterstukken vierkant uitgebouwd, zodat de koepelerkers verdwenen. Op de prent van P.C. la Fargue uit 1763 is nog maar één koepelerker te zien. Die was van Haringvliet 92 en bestaat nog steeds (afb.6). De nieuwe achtergevels mochten niet hoger zijn dan dertig voet boven het hoge water van 1682. Daarboven was slechts een balustrade van drie voet toegestaan. Op de oude rooilijn van de achtergevel mocht men gewoon hoger bouwen. Ondanks deze vastgestelde maten bleef dit een chaotische gevelwand. De totale lengte van de huizen werd nu met ruim 29 meter gelijk aan die van Amsterdamse grachtenhuizen.

Een voorbeeld van een volgroeide bel-etage te Rotterdam was Haringvliet 48 uit 1701 (afb.7).¹⁷ Aan voor- en achtergevel waren grote ruimten. Tegen de lighthof lagen ruime kamers. In beide delen was een trappenhuis. Opvallend is de brede gang die van voor- tot achtergevel loopt en door een venster in beide gevels verlicht wordt. Hoe ruim een dergelijke plattegrond ook was, hij bood nauwelijks plaats voor twee gelijkwaardige kamers en-suite. In tegenstelling tot Amster-

Afb. 9. No. 92. Plattegronden van begane grond, met gereconstrueerde achterkamer, bel-etage en verdieping en langs- en dwarsdoorsneden. Schaal 1:275. Naar opmeting archief RDMZ ±1965.

dam en Den Haag was dat element in Rotterdam niet rijk vertegenwoordigd.

In de lighthof ontwikkelde zich, vermoedelijk tegen ± 1700 , een merkwaardig, laag tussenvertrek.¹⁸ Dit kreeg daglicht door een lantaarnvormig koepeltje op het platte dak. Naar dit bovenlicht werd dit tussenvertrek de 'lantaarn' genoemd. De aangrenzende ruimten moesten het doen met hoog in het muurvlak geplaatste vensters. Slechts bij een grote hoogte van de bel-etage (± 4 meter) was er voor deze vensters voldoende plaats.

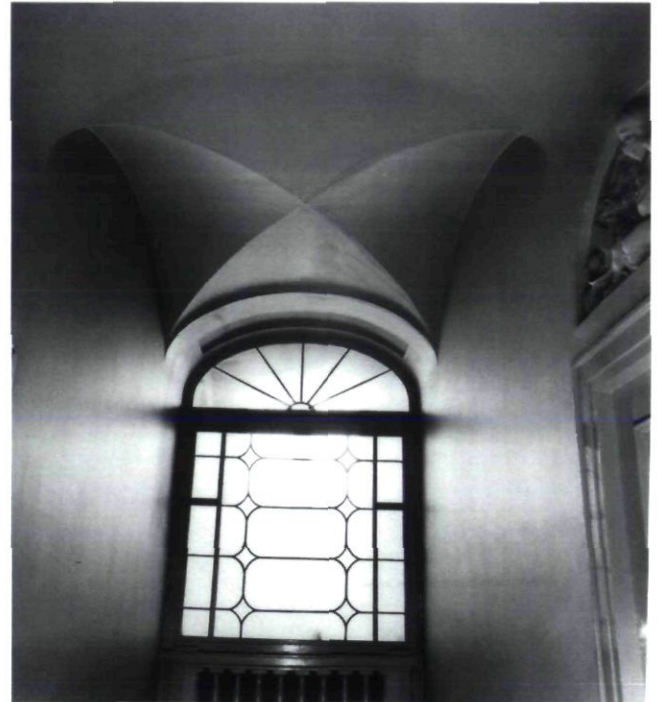
Van een dergelijke lantaarn op het platte dak werd nog één exemplaar aangetroffen (afb.10). Uit een aantekening van de rooimeesters elders blijkt een dergelijk koepeltje zes voet breed te zijn.¹⁹ Waarvoor dit lage tussenvertrek diende, is onduidelijk. In de bezochte huizen waren volgens mededelingen van gebruikers een enkele maal sporen van een stookplaats aangetroffen. Soms was er vroeger goudleer geweest, in andere gevallen waren er wandtegels.

Een ander opvallend element van de bel-etage was de lange, vaak brede gang die gedekt werd met stucgewelven. De huizen aan het Haringvliet wijzen uit dat deze zeker voorkwamen in de periode tussen 1680-1740.

Deze gangen zetten zich veelal door tot aan het raam in de voorgevel dat voor licht zorgde. Boven de trap was de gang onderbroken, maar boven het portaal was weer een klein stukje gang dat het mogelijk maakte het venster te bereiken (afb. 11).²⁰ Het portaal beneden lag aanvankelijk enkele treden boven het straatpeil, zodat een toekomstige ophoging daarvan geen problemen meebracht. De verhoogde ligging van het portaal maakte een (wijn?)kelder eronder mogelijk, waarvan de toegang in het magazijn lag.

Afb. 10. No. 92. Lichthof gezien naar achterstuk. Links: kleine lantaarn boven gang. Rechts trap naar verdieping achterstuk. Midden: beeld zonder achterschild. (RDMZ 1990).

Afb. 11. No. 92. Gang met stucgewelven en dichtgezet bordes achter voorgevel. (RDMZ 1975).

Tegen 1700 zijn er voor de begane-grondruimte twee indelingstypen bekend: magazijnen of vertrekken. De bouwwijze met magazijnen lijkt de oudste en die met de kamers zal daaruit ontwikkeld zijn. Het vroegere magazijn had daar plaats gemaakt voor een grote kamer aan de voorgevel en een tweede aan de lighthof.

Het portaal en de opgang naar de bel-etage waren bij magazijnhuizen en huizen met benedenkamers volkomen gelijk, hetgeen op verwantschap tussen beide typen wijst. Ook het verschil bij de dagelijkse looproute door het huis naar de huishoudelijke vertrekken was minder groot dan het lijkt. Bij de magazijnhuizen ging deze daagse verbinding via de berging, bij de huizen met kamers wrong die zich als een gang van uit het portaal tussen de trap en de vertrekken door. De magazijnhuizen hadden twee grote buitendeuren, de huizen met vertrekken slechts één.

De oudste nog bestaande magazijnhuizen

De meeste panden in het havengebied hadden en behielden de opslagruimte beneden, ook bij de grote vernieuwingen die tegen 1700 optraden. Toen waren de onderkant van de magazijnen en gevels al ruim een meter in de grond verdwenen. De bel-etage was al indrukwekkend uitgegroeid en het huishouden vroeg ook meer ruimte.

Gerekend met een ruime marge zijn de benedenverdiepingen dan ± 3 meter hoog. Oorspronkelijk kan dit ± 4.50 geweest zijn. De grootste afwijkingen tonen thans de no's 78 en 80 met magazijnen van slechts 2.25 meter en no. 74 met ruim

Afb. 12. No. 92. Interieurdetails. Ornament bij trappenhuis. (RDMZ 1975).

Afb. 13. No. 92. Interieurdetails. Een der vier gestucte bovendeurstukken in de gang. (RDMZ 1975).

4.50 meter (afb. 14-16 en 19). Bij de lage magazijnen zullen de balklagen nog wel op hun oorspronkelijke plaats liggen. Bij de hoge bergruimten moeten de balken verlegd of vernieuwd zijn, aangezien deze anders oorspronkelijke zes meter hoog zouden zijn geweest.

De oudst bewaard gebleven huizen met magazijnen dateren van circa 1680. Het zijn:

Haringvliet 92 (afb. 6, 8-13). Dit is thans het oudste huis van de stad en een monument van landelijke betekenis. Het achterstuk met koepelerker komt reeds voor op een schilderij van G. van Battem (1684).²¹ Het voorstuk is bij de Vou te zien (afb. 5).

De voor- en achtergevel van dit huis hebben enkele bijzonderheden gemeen: de smalle zijpenanten en de eindblokken in het fries van de gevellijst. De voorgevel heeft links de ingang naar de bel-etage en rechts de magazijndeur. In het midden was het onverwarmbare kantoortje van de pakhuis-knecht dat door een traliewerk was beschermd. Boven de pui is een uitspringende steenlaag. Ook de verdiepingen worden door een dergelijke laag gescheiden. Het fries heeft tussen de hoekblokken een meander decoratie. Boven de kroonlijst is een attiek met reliëfs, links een hoorn des overvloeds en rechts enkele navigatie-instrumenten.

Het huis bezit ook inwendig veel oorspronkelijke elementen. Voor- en achterstuk zijn nog niet tot één monumentale bel-etage aaneengegroeid. De gang met stucgewelfjes op de bel-etage van het voorstuk stopt bij de lichthof en wordt daar beëindigd door een portaal met een klein bovenlicht. Tussen voor- en achterstuk bevindt zich een onregelmatig gebied. Een smallere, lage gang voert naar de Maaszaal. Deze wordt verlicht door een kleine lantaarn op het platte dak (afb. 10). Tussen deze gang en de lichthof gaat een trap naar de kamer boven de Maaszaal. In het bovenportaal zijn daar ter versiering ronde openingen met koppen aangebracht (afb. 12). Op de tweede verdieping bevindt zich aan de voorzijde een grote slaapkamer. Daarboven is een huishoudelijke zolder.

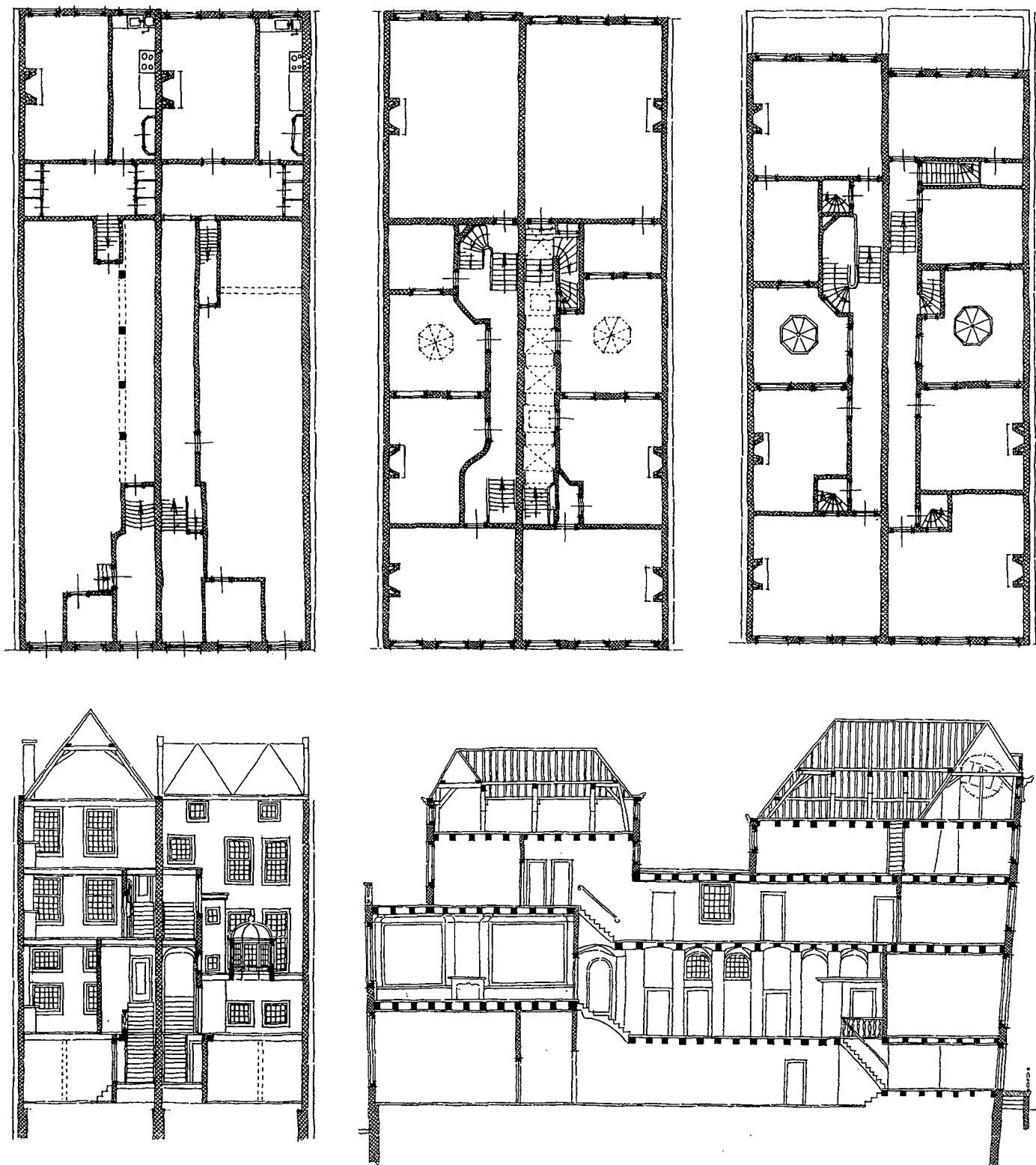
Haringvliet 78 en 80 (afb. 14-16). Deze panden behoorden tot een groep van drie huizen, waarvan no 82 kort voor 1900 werd verbouwd en een nieuwe gevel kreeg. Deze groep stond op de plaats van de industrie met moutmolen en komt als geheel voor op de randgravure bij De Vou (afb. 5)). Het achterstuk moet na 1701 zijn uitgebreid. Bij de voorgevels is het basement niet behandeld als een apart deel. De steenlagen lopen zonder onderbreking door tot aan het houten hoofdstel van de dorische orde. Dat bezit zoldervensters in het fries, iets wat vooral in Amsterdam veel voorkomt. De huizen hebben elk twee ingangen, een voor de bel-etage en een voor het pakhuis en de woning. No. 78 bezit nog een getralied venster tussen beide deuren in.

Inwendig hebben voor- en achterstuk verschillende niveaus, hetgeen voortvloeit uit de lage magazijnen aan de voorzijde en de hoge kamers aan de Maaskant.

De beide nog bestaande panden zijn 6,25 en 6,50 meter breed en de kappen zijn niet gelijk. Op de bel-etages is de gang van no. 80 met zijn stucgewelfjes rijker dan die van 78. De trap-aanleg van dit laatste pand is weer royaler. Beide huizen hebben een voorkamer over de volle breedte. De gangen ontvangen slechts licht door vensters naar de lichthof (afb. 16).

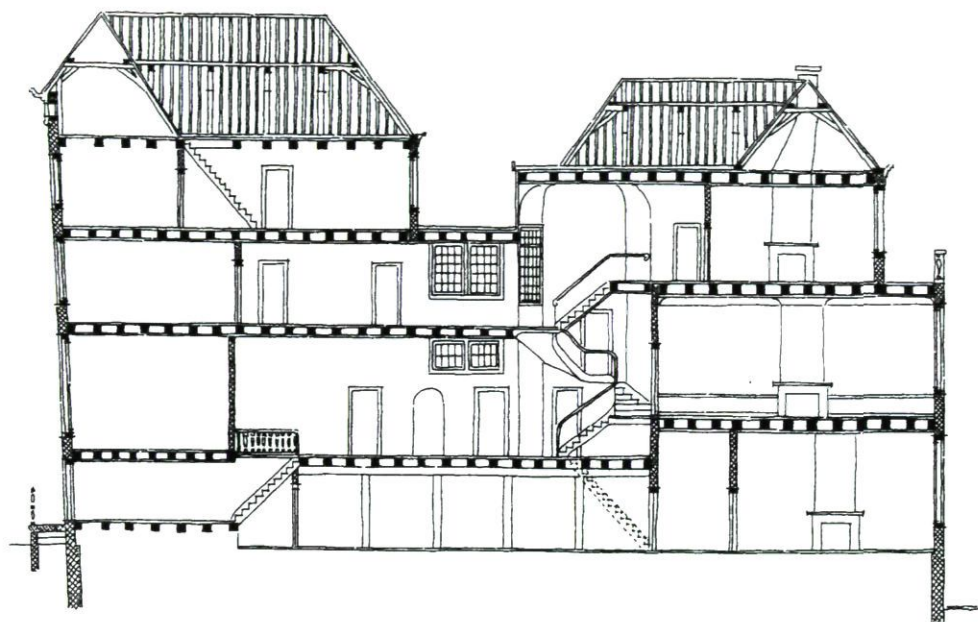
Haringvliet 94 (afb. 17). De gevel is gedateerd: MDCCII. De ingang naar het pakhuis ligt links. De statietrap begint aan de rechterkant en buigt met een haakse hoek naar links naar de gang van de bel-etage. Daar is een voorkamer met drie vensters aan de straat. Achter de trap is een binnenkamer.

Afb. 14 A. No. 78 en 80. Plattegronden: begane grond met magazijnen en gereconstrueerde achterkamers, bel-etage en verdieping. Dwarsdoorsnede over voorstuk 78 en lichthof 80. Langdoorsnede over gang no. 80 naar rechts. Naar opmeting archief RDMZ ±1965. Schaal 1:275.

Afb. 14 B.
Langsdoorsnede over gang no. 78 naar
links. Bovenzijde achtergevel op oude
rooilijn. Naar opmeting archief RDMZ
±1965. Schaal 1:275.

Afb. 15. No. 78 en 80 (afb. 5). Twee gelijke gevels uit ±1690,
ononderbroken laagverdeling, houten hoofdstel met vensters,
magazijndeuren links en rechts. Deuren naar bel-etage naast elkaar.
Kantoorvensters tussen de deuren. (RDMZ 1968)

Afb. 16. No. 80. Gang en trap naar de Maaszaal, verlicht door vensters
boven lantaarn. (RDMZ 1968).

Afb. 17. Drie gevels: no. 94 uit 1702, no. 96 uit 1711, no. 98 uit ±1740 (bovendeel later gepleisterd). No 94 en 98 met magazijnen beneden, no 96 met benedenkamers. No. 98 in 1739 naar achteren uitgebreid en gemoderniseerd. Voorgevel met drie ingangen, links voor woongedeelte, midden voor bel-etage en rechts voor magazijn. (RDMZ 1968).

Huizen met dichtgeslibde magazijnen

Twee stromingen hielden een geleidelijk en langzaam verlopend afbrokkelingsproces van de magazijnen in werking. De eerste was het algemeen verlangen naar een voor veel doeleinden bruikbaar onderhuis, zoals gebruikelijk bij huizen met een bel-etage. De tweede gaf problemen met de magazijnen vanwege het steeds weerkerende hoge water. Ter verbetering van de situatie werden nieuwe grote pakhuiscomplexen gebouwd, met vele zolders boven elkaar. Vooral van de duurdere huizen werd de magazijnruimte niet meer als zodanig benut maar voor het huishouden of als kantoor gebruikt. Daar werd nu, in plaats van een stenen vloer voor de opslag, een houten balklaag voor vertrekken aangebracht, op gelijke hoogte met het trapportaal. Vanuit dit portaal gaven deuren toegang tot de voorkamer en tot een benedengang. Onder de vensters van de voorkamer bevonden zich nog lage vensters, ter ontlichting van een kruipruimte of kelder onder de vloer. Deze moeten op een of andere manier afsluitbaar zijn geweest tegen hoog water.

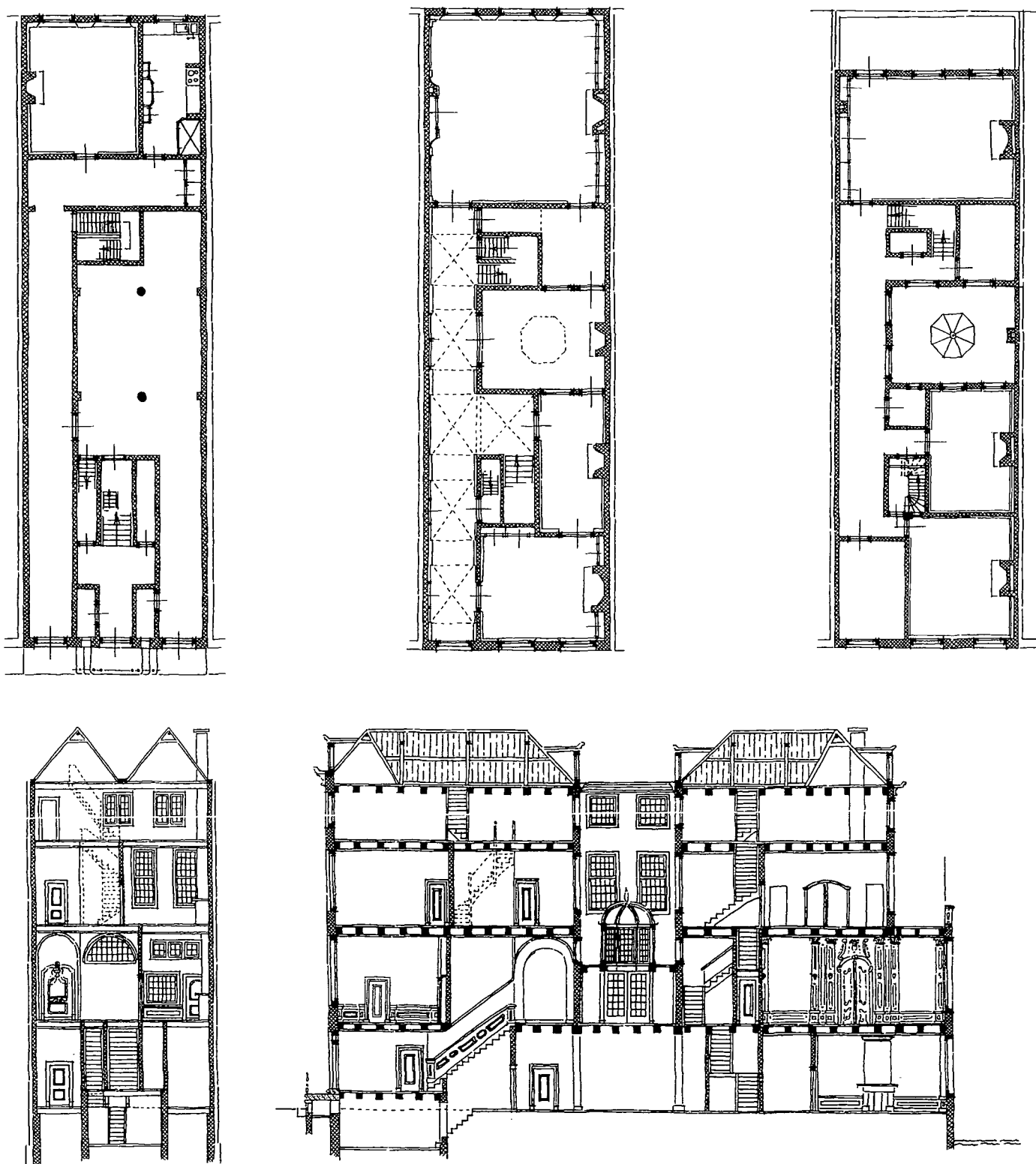
Voor de nieuwe kantoren of benedenkamers was een hoogte van 3 meter, waartoe de magazijnen geleidelijk waren teruggebracht, heel bruikbaar. Door de aanwezigheid van de kamers moest alle in- en uitgaand verkeer door de hoofdeur. Deze voordeuren bevonden zich in de lage basementzone. Zij kregen veelal een halfroond bovenlicht, iets wat in andere steden zeer zeldzaam is. Bovendien is een enkele ingang voor zulke grote huizen opmerkelijk. In tegenstelling tot de eenvoud van de gevels waren de Rotterdamse voordeuren veelal van rijk snijwerk voorzien.

Op de huisvariant met dichtgeslibde magazijnen werd voor het eerst aandacht gevestigd door een oud-collega bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, tevens oud-Rotterdammer, E.J. Haslinghuis (1881-1972). Hij herinnerde zich het huis van zijn grootvader, de brander Jan de Kuyper, aan het Haringvliet.²² Hij kende daar meer soortgelijke huizen en zag daarin een ander huistype dan de panden met een magazijn die als typerend voor Rotterdam golden. Hij omschreef dit grootvaderlijk huis als volgt: *“Geen stoep, laag parterre, een brede marmere statietrap, door een deur van het vrij ondiepe voorportaal afgescheiden, leidde naar de zeer hoge “bel etage” (slechts bij plechtige gelegenheden gebruikt).”*... Naast de trap nog een vrij smalle doorgang naar het parterre. Dit had aan de straat een voorkamer, daarachter een (donkere) huiskamer uitziende op een ruime binnenplaats, waarop ook de achtergelegen keuken uitzag. Aan het einde van de gang de hoger gelegen *“Maaszaal”* over de volle breedte van het huis.”

Het begin van deze ontwikkeling is niet meer exact vast te stellen, maar lijkt reeds voor 1700 te zijn ingezet. Het huis Haringvliet 48, dat in 1701 gebouwd werd en in 1940 verloren ging, was een schoolvoorbeeld van een volledig ontwikkelde bel-etage (afb. 7). Van dit deel van de gevelwand bestaat een schilderij uit het midden der 18de eeuw dat bewijst dat hier, evenals bij het buurpand no 46, geen magazijn deur was, maar kamervensters waren.²³ Haringvliet 96 (afb. 17). Dit huis is een ander vroeg voorbeeld van deze ontwikkeling. De natuursteen gevel is gedateerd: MDCCXI. In het basement bevinden zich rechts twee kamervensters en links de brede hoofdeur. Van het portaal gaat een brede trap naar de monumentale gang op de bel-etage. Deze loopt door tot de voorgevel en is gedekt met stucgewelfjes.

Achttiende-eeuwse magazijnhuizen

Ondanks de voortgaande ophogingen van de kaden bleven de magazijnen bij de meeste huizen gehandhaafd. In de 18de eeuw verzezen er door de gehele stad nieuwe panden met hoge magazijnen die moeilijk op een oudere situatie kunnen teruggaan. Men moet daarbij de gemene muren aan weerskanten grotendeels hebben vernieuwd. Een Fransman constateerde in 1730 dat langs de kaden: *“sont baties de grandes maisons, dont le rez-de-chaussées fait les magasins”*.²⁴ Zelfs kleine magazijnhuizen werden nog lang gebouwd. Bij de aanleg van het Nieuwe Werk aan de westzijde van Rotterdam in 1849 was een gevelmodel voorgeschreven. Toch hadden de kopers van de erven de keus beneden magazijnen of kantoren te maken. De animo voor magazijnen was toen niet

Afb. 18. No. 98. Plattengronden: begane grond met gereconstrueerde achterkamers, bel-etage, verdiepingen en doorsneden. Naar opmeting archief RDMZ 1974. Voorbeeld van middentrap naar bel-etage. Schaal 1: 275.

groot meer. Ook aan het Haringvliet bleven de magazijnen nog lang bestaan.

Haringvliet 98 (afb. 17, 18). De fraaie bel-etage kreeg in 1738 zijn huidige vorm en ligt thans $\pm 3,25$ meter boven de straat. De ruimten daaronder zijn nu uitgebroken. Tot ± 1900 waren hier op de begane grond van het achterstuk nog een grote kamer, met beschilderd behangsel, en een kleinere kamer. Vermoedelijk waren dit een keuken en een daagse kamer. Daaronder zijn nog ruimten of kelders geweest.²⁵

In 1738 werd toestemming gegeven voor een uitbreiding en volgens het aantekenboek van rooimeesters was in 1739 de 'koepel' voltooid. Daarmee moet de Maaszaal zijn bedoeld.

De onderpui van de voorgevel telde drie toegangen van elk 1,75 meter breedte. Rechts was de deur van het pakhuis en links de ingang van het woongedeelte. De laatste sloot aan op een betegelde gang naar het achterstuk. In het midden van de gevel was een fraaie deur voor de statietrap. Onder de trap en

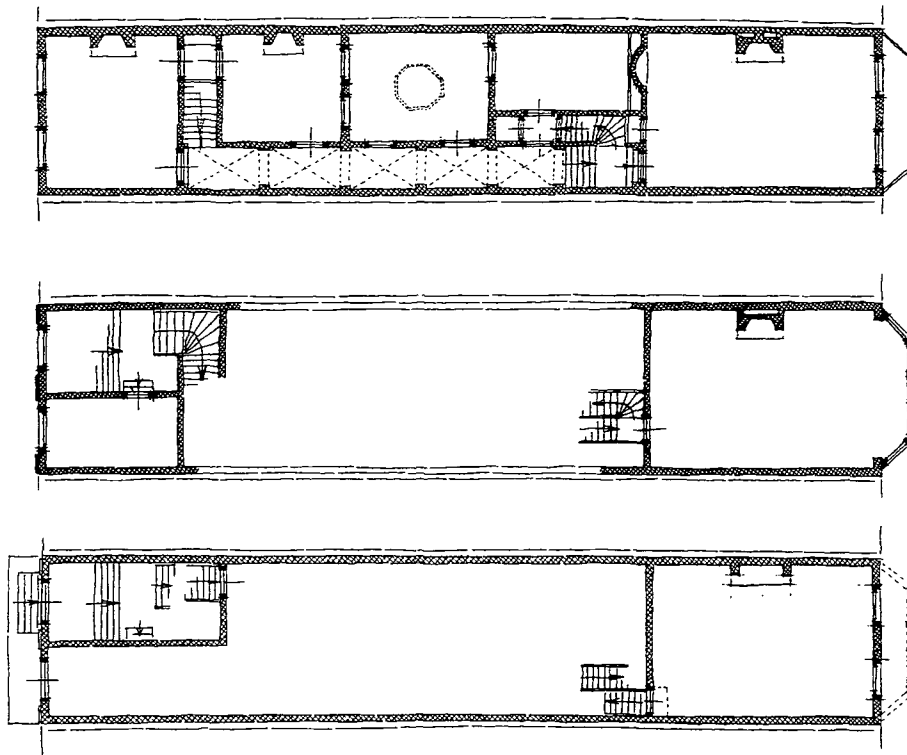
de vestibule was een kelder. De trap kwam op de bel-etage uit in een vierkant portaal met stucgewelf dat aan de lighthof grensde. Dit lag naast de gang die doorliep tot aan de voorgevel. In 1772 werd de voorkamer verbreed door het bijtrekken van het voorste deel van de gang en tevens van een nieuwe decoratie voorzien. Achter de voorkamer en naast het trapportaal lag een smalle kamer, die zijn licht kreeg van de lighthof. De wanden van de 'lantaarn' waren eens bekleed met goudleer. Dubbele deuren openden naar de gang, die eindigde bij de Maaskamer. Boven de bel-etage was een slaapverdieping en daarboven een lage rechthoekige zolderverdieping.

Haringvliet 74 (afb. 19-21) Dit was het laatste huis dat in 1940 aan de voortwoekerende brand ten offer viel. De gemeene muur met no. 76 bleef behouden en daar tekende zich nog lang de doorsnede van dit huis af. De laatste bewoner, de heer J.A. Willinge, schetste enkele maatvast plattegronden en noteerde de bestemming van de vertrekken.

Afb. 19 en 20. No. 74. Voor- en achtergevel. Hier stopte de brand. Hoog magazijn over volle diepte, met insteekruimten aan voor- en achterzijde. Voorgevel tijdens ontruiming mei 1940. Stoep en marmere trap naar bel-etage. (Foto's part. bezit).

Afb. 21. No. 74. Schematische plattegrond, begane grond, insteek en bel-etage. Naar gegevens in gemene muur rechts en aanwijzing bewoner. Schaal 1:275.

Het magazijn was $\pm 4,5$ meter hoog. In de voorgevel waren twee gelijke, hoge ingangen. De marmeren trap achter de linkerdeur bezat halverwege een bordes met een deur naar een insteekkamer.²⁶ Met een kwartslag ging de trap verder naar de rechterzijde van de bel-etage. Daar lag een gang met stucgewelfjes naast een lighthof met 'lantaarn', die in recente tijd was ingericht als keuken. Aan de Maaszijde lag tien treden hoger de grote zaal. Deze was ruim vier meter hoog en had een buffetnis en een beschilderde wandbespanning. Daaronder was vermoedelijk een eetkamer en nog lager zal de keuken zijn geweest. Een trap die van de bel-etage afdaalde, leidde erheen. Het is duidelijk dat er een dagelijkse verbinding moet zijn geweest met de straat via een achtertrap en het magazijn. Vanaf het bordes voor de zaal klom een trap naar de tweede woonverdieping. Daar sprong de achtergevel negen voet terug. Uit enkele op foto's zichtbare details van gevel en interieur blijkt dat ook dit huis in het tweede kwart van de 18de eeuw zijn definitieve vorm kreeg.

Haringvliet 88 (afb. 25). In dit pand is het magazijn nog goeddeels intact. De standvinken in het midden lopen nog tot de achtergevel door. De trapopgang en de voorkamers zijn nog in de 19de eeuw veranderd.

De gevelwanden van na ± 1775

Rotterdam was een stad van brede havens en hoge huizen. De gevels van het Haringvliet toonden een strakke vormgeving

en weinig ornament. Zij speelden in de Rotterdamse huisontwikkeling een grote rol. De toppen van de oudere gevels zijn op de vogelvlucht van De Vou (1694) van achteren, over de daken van de huizen, te zien (afb.4). Het westelijke eind van de huizenwand is als randgravure van voren afgebeeld (afb. 5). Daarbij overheerst de tweede generatie gevels uit het midden van de 17de eeuw. Dit waren barokke gevels met natuursteenwerk dat voor een speciaal ontwerp was gemaakt. Zo werd Haringvliet 88 in 1684 omschreven als hebbende "twee vlerken uijtgehouden sijnde het waepen van Oom van Wiseselt".²⁷

Het natuursteenwerk nam toe. Er waren te Rotterdam enkele grote firma's die gehele gevels konden leveren en deze vaak ook ontwierpen. Alleen bij uitzonderlijke gevels, zoals Haringvliet 46 en 92, zullen geschoolde ontwerpers te pas zijn gekomen als Wouter Adriaensz Heymont en Adriaan van der Werf.

De duurdere gevels van de derde generatie, die ± 1675 een aanvang nam, werden bekroond met rechte gevellijsten. Op de kaart van De Vou (1694) komen nog maar enkele gevels in deze nieuwe trant voor. Door de gemene muren werden de zijpenanten van twee buurhuizen tezamen niet breder dan een normale muurdam. Daardoor leken de vensters van een aantal panden een doorlopende reeks te vormen.

Van belang was hoe de gevellijsten aan de zijkanten werden afgewerkt. Die konden recht worden afgesneden, of omgezet, zoals bij vrijstaande huizen gebeurde. Het eerste was lelijk

(afb. 15) en bij het tweede kwam men voor de gevel van de buurman (afb. 8). Op dit punt toonde men te Rotterdam een zekere mate van samenwerking, hetgeen mogelijk voortkwam uit het overleg en de gemeenschappelijke financiering van werkzaamheden aan gemene muren. Het probleem was opgelost wanneer men de kroonlijsten liet aansluiten (afb. 17). Om de gevels toch een zekere zelfstandigheid te geven werd het friesgedeelte van de kroonlijst bij de erfscheiding afgesloten met een hoekblok (afb. 8,22). Het is opvallend dat in de rijke gevelwand van het Haringvliet geen huizen met gesneden consoles voorkomen.

De eerste, nog bestaande voorbeelden van deze stijlomschlag naar de hier gebruikte 'strakke Stijl' zijn Haringvliet 92 (± 1680) en 78-82 (± 1690) (afb.5). Van de twaalf gevels van de gespaarde gevelrij hebben er tien dit model. Deze gevels hebben op elkaar afgestemde gevellijsten, een duidelijke verdeling in de steenlagen en diepliggende vensterkozijnen, zonder onderdorpels. Bij enkele huizen was er een onderscheid tussen een basement van natuursteen en een bakstenen gevelgedeelte daarboven. Niet alleen de kroonlijsten maar ook de benedengedeelten van gevels, hetzij met magazijnen of met kamers, sloten vaak goed bij elkaar aan. In tegenstelling tot de strakke architectuur werden de voordeuren rijk geornamenteerd. Zowel de monumentale voorgevels als de sobere, bakstenen achtergevels werden nog op de traditionele wijze op vlucht gebouwd.

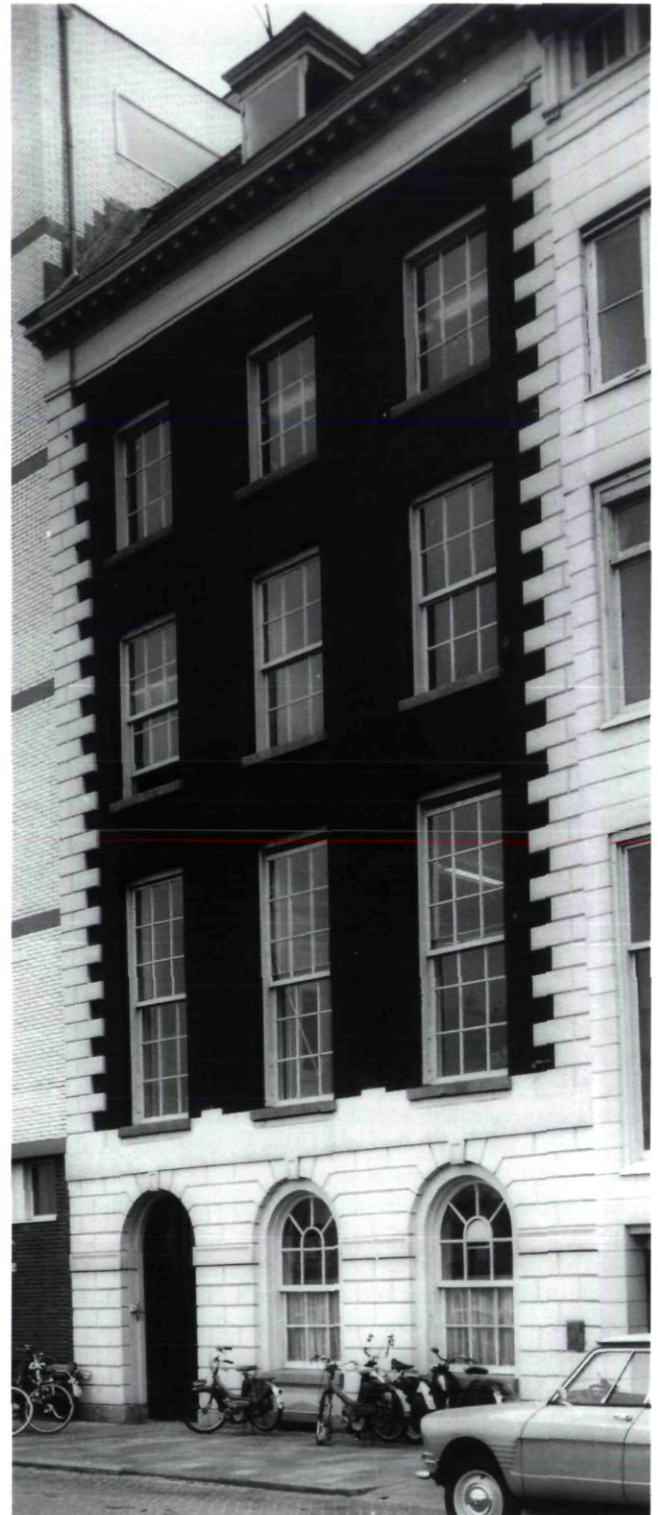
Een Engelse journalist oordeelde in 1770 het Haringvliet als 'the finest', de Boompjes die er direct op volgde was 'more agreeable'.²⁸ Zijn voorkeur is begrijpelijk: de huizen aan het Haringvliet lijken het meest op die van Londen.

Huizen met een entree-gang op de begane grond

Bij grote huizen van de 17de eeuw kon de weg naar de bel-etage gaan via een buitenstoep of door een onderhuis op de begane grond. Te Rotterdam was de bel-etage onbereikbaar voor een hoge stoep en wilde men van een ruime gang op de begane grond weinig weten. Vandaar een vreemde tussenvorm, waarbij de gasten voor de bel-etage direct achter de voordeur van het gewone volk werden gescheiden en langs een marmeren trap omhoog gingen, terwijl de alledaagse lieden hun weg in het huiselijke labyrinth maar zelf moesten zoeken.

Een gave indeling van de begane grond en de bel-etage kon alleen worden verkregen als deze statietrap verdween. De benedengang moest dan een monumentale entree worden en vanaf daar zou een doorgaand trappenhuis naar de hogere etages leiden. Een dergelijke aanleg kwam bij veel belangrijke huizen elders voor. Aangezien in Rotterdam huizen zelden nieuw werden opgetrokken, maar steeds door verbouwingen werden aangepast, kan men voor zoiets ingrijpends zijn teruggeschrokken. Maar tegen 1800, toen de handel stagneerde en vele magazijnen leeg stonden, kwamen er meer voorbeelden van een dergelijke grote ingreep.

Haringvliet 76 (afb.22). De ronde bovenkant van de deur en de beide ramen in het basement en vooral de ruitverdeling doen denken aan Londen. De trap ligt in het voorstuk en

Afb. 22. No. 76. Gevel van ± 1790 . Mogelijk C.G.F. Giudici. Benedenkamers en entree-gang op begane grond. Hoofdtrap in voorstuk. (RDMZ 1968)

Afb. 24. No. 82, 84, 86. No. 82 tegen 1900 vernieuwd. Sluit inhoofdmaten aan bij ritme gevelwand. No. 84 en 86 is een tweelingpand met entreegang beneden (RDMZ).

klimt vanaf de benedengang langs alle etages omhoog. De gevel is verwant aan een werk van Giudici uit 1784 op de Wijnhaven. Daarvan was de uit Engeland afkomstige steenhouwer George Elgin eigenaar en vermoedelijk ook opdrachtgever.²⁹

Haringvliet 86 (afb. 24, 25). Dit pand vormt een tweeling met no. 84. Het achterstuk toonde reeds in 1694 twee panden onder een dwarsdak. De voorstukken bezaten toen elk een klokgevel. Vermoedelijk kregen deze huizen ±1800 hun huidige vorm, naar het heet door Giudici.³⁰ Bij no. 86 ligt de monumentale gang op de begane grond. Daarnaast, terzijde van de 'lantaarn', loopt de trap tot aan de bovenste verdieping. Alle vertrekken lijken dan ook in die tijd te zijn gemoderniseerd.

Haringvliet 82 en 90 (afb. 25). Deze panden werden in de tweede helft van de 19de eeuw ingrijpend verbouwd. Daarbij werd de ruimte in het benedengedeelte uitgebreid met een half verdiept souterrain. Ondanks de verschillen in detaillering met de oudere huizen pasten deze gevels zich in hoofdvorm nog aan. Beide hebben een royale kroonlijst, hoewel daarboven toch nog een topgevelachtig element voorkomt.

De prijsvraag van 1858

Het nooit bereikte eind van de ontwikkelingen die aan het Haringvliet nog zo duidelijk te zien zijn, toont een prijsvraagontwerp uit 1860.³¹ De opgave vroeg het ontwerp voor een huis te Rotterdam "aan een plein of voorname straat" (afb. 25). Het inwoneraantal nam weer toe en aan de westzijde van de stad werden nieuwe straten aangelegd in het gebied tussen de nieuwe Westersingel en oude stadsgrens. Men had bij deze prijsvraag echter geen bepaalde situatie op het oog. Het programma van eisen lijkt volledig afgestemd op het Haringvliet, dat blijkbaar als summum van deftig wonen werd gezien. Het grondstuk mat 7 x 45 meter, de lengte van het huis was 28 meter. Ook de vertrekken die werden verlangd, lijken ontleend aan de huizen van het Haringvliet. Er waren enkele moderne zaken toegevoegd als badkamers en toiletten met waterspoeling. Verder waren er twee vertrekken het werk van de koopman en zijn hulpen zoals een 'studeerkamer' en een 'leerkamer'.

Bekroond werden twee verschillende ontwerpen, beide van D. van Essen te Rotterdam. Een ontwerp ging uit van een huis als Haringvliet 76 met de trap in het voorstuk, en een ander volgde Haringvliet 86 met de trap naast de lichthof (afb. 28).

Men kwam binnen op stoepniveau, zes treden boven de straat. Vandaar kon men afdalen naar het souterrain, dat geen verbinding met de straat had, maar wel aan de achterzijde met de tuin. De bel-etage was op traditionele wijze ingedeeld en het fraaist afgewerkt. Daarboven kwam een eenvoudiger slaapverdieping.

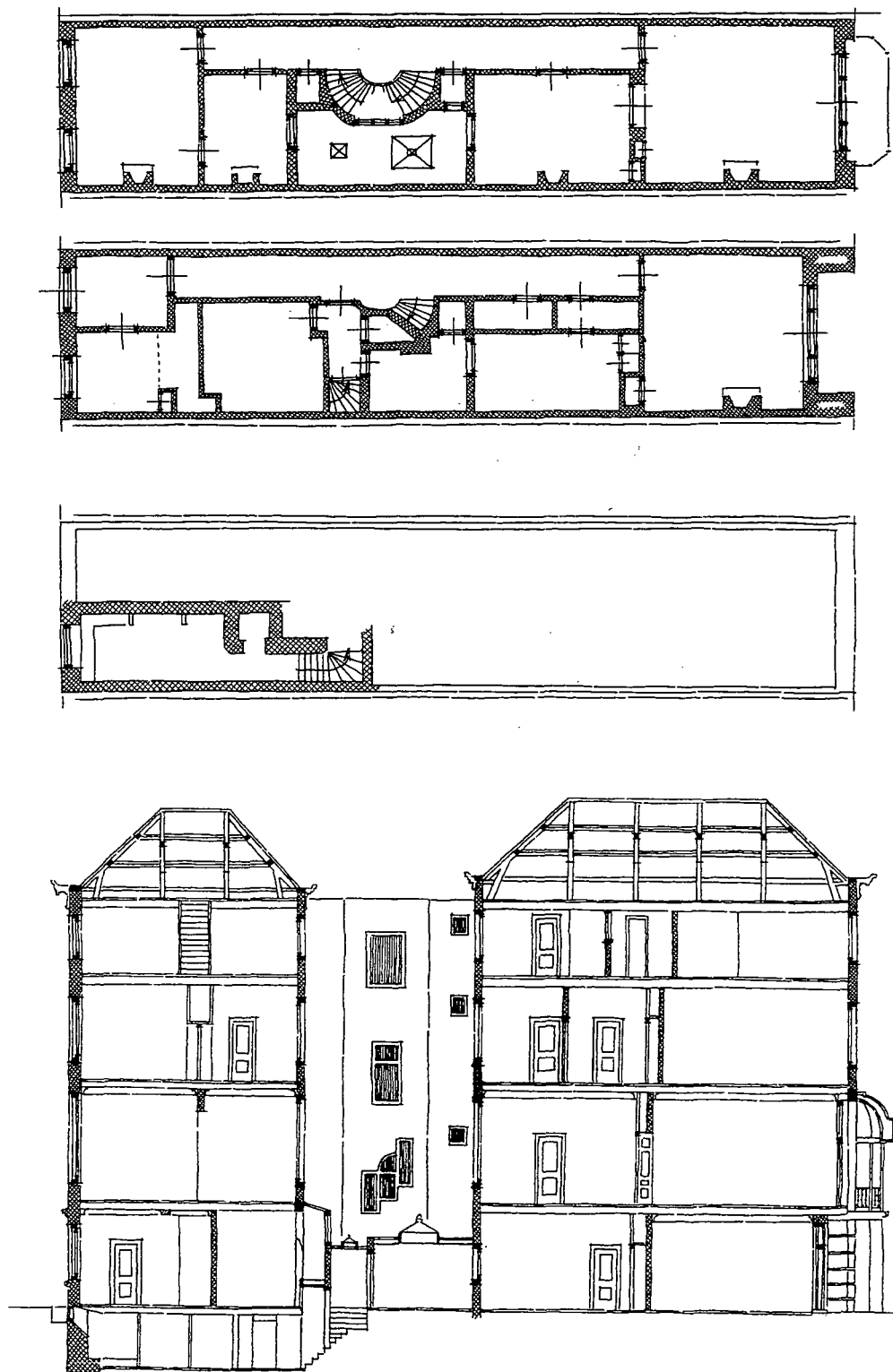
In het tweede plan lagen hoofdtrap en diensttrap beide naast de lichthof. Dit gaf een betere indeling voor de kamers in het voorstuk, maar de gangen waren donkerder.

Het eerste plan met hoofdtrap in het voorstuk en een diensttrap in het achterstuk bevatte in het souterrain: voorraadkamers aan de straat, een keuken aan de lichthof en daarachter een knechtskamer, een poetshok, een wijnkelder, en aan de tuin een mangel- en strijkkamer. Op de stoepverdieping van dit plan lag in het voorstuk een spreek- of leerkamer en een woonkamer aan de lichthof. In het achterstuk volgden een badkamer, een linnenkamer en een woonkamer over de volle breedte. Op de bel-etage lagen hier aan de straat een woonkamer en aan de lichthof een tweede spreek- en leerkamer. Achter de lichthof kwam nu de grote zaal met een kabinet. Op de tweede verdieping waren zes slaapkamers.

Bij het tweede plan (afb. 28) lagen dezelfde vertrekken op een andere plaats. In het souterrain vond men knechtskamer, poetshok en wijnkelder dicht achter de voorgevel. Er was een provisiekelder aan de lichthof. In het achterstuk een mangel- en strijkkamer en ten slotte een keuken over de volle breedte. Op de begane grond waren aan de straat twee woonkamers ensuite. Op de lichthof volgde een linnenkamer en daarmee verbonden door een deur een woonkamer over de volle breedte.

De bel-etage van het tweede plan bevatte in het voorstuk de grote zaal die verbonden was met een kabinet aan de lichthof. Achter de lichthof kwamen twee studeerkamers, die het

Afb. 25. No. 86. Plattegrond benedenverdieping en doorsnede naar links. Entree-gang op begane grond. Trap naast de lichteof. Naar opmeting J.J. Jehee. (1969).

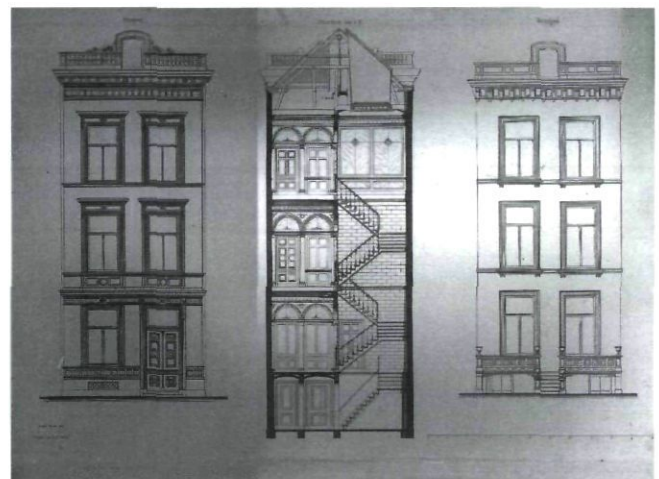
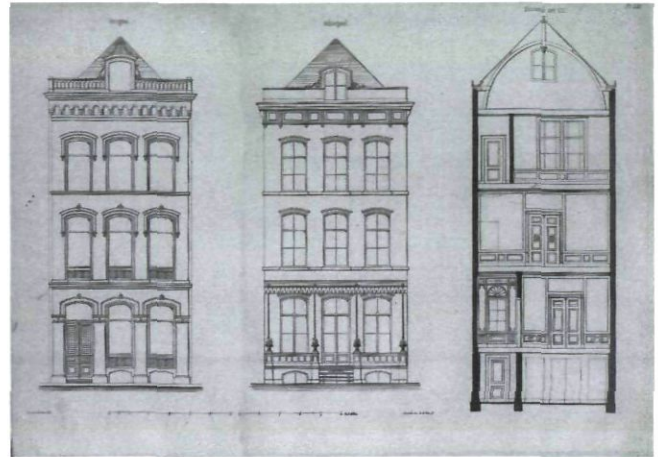
Afb. 25. No. 88 en 90. No. 88 heeft links de trap naar de hoge bel-etage en rechts naar het nog intacte magazijn, Klein kantoor tussenin. No. 90. De vroegere begane grond werd stoepverdieping met souterrain. (RDMZ 1968)

domein van de heer des huizes zullen zijn geweest. Naast de studeerkamer aan de tuinzijde was de badkamer. Die zou men eerder bij de zes slaapkamers op de tweede verdieping hebben verwacht, maar zo hoog kon het water uit de welput niet worden opgepompt.

Deze eindfase van de ontwikkeling aan het Haringvliet was weinig levensvatbaar. De huizen waren donker en bewerkelijk, met veel trappen en gangen en een slaapverdieping op acht meter hoogte.

De verkavelde herenhuizen van het Haringvliet

Aan het Haringvliet overtroffen in de 19de eeuw de verbeteringen nog lange tijd de veroudering. Bij de aanleg van het Maasstation in 1856 werd een strook grond aangeplempt en kregen de huizen een tuin. Daarachter kwam een plantsoen waarvan de beplanting laag moest blijven om het gezicht op de Maas te behouden. In 1875 kwam er in de buurt het station Beurs nog bij. De oude huizen hadden een voor Rotterdam ongekend gunstige situatie gekregen: een tuin en een wijd

Afb. 26. Voortleven van de geveltraditie. Inzending I en II op de prijsvraag van de 'Maatschappij tot bevordering der bouwkunst' uit 1858. Beide van D. van Essen te Rotterdam. Voor- en achtergevels en dwarsdoorsneden. De gevels met twee of drie vensters zijn van dezelfde breedte.

uitzicht, in de nabijheid van het stadscentrum en twee stations. Ook als kantoor lagen ze goed. Bovendien waren de achterstukken van de huizen nu bereikbaar zodat ze ingrijpend vernieuwd konden worden. Omstreeks 1900 werden er vele van een nieuw achterstuk of achtergevel voorzien en daarbij hoger opgetrokken. De gevels, met balkons en erkers, doen vermoeden dat het daarbij ging om woonruimte, mogelijk met kantoor aan huis, maar niet om kantoorgebouwen. Na ±1920 pasten deze ingewikkelde huizen niet meer bij de tijd. Door versoering van het leven, verbetering van het sanitair en het uitbesteden van huishoudelijke diensten als de was, nam de behoefte aan huishoudelijk personeel en dienst-ruimten af. Bovendien beperkten de kantoren zich niet langer tot enkele vertrekken in een woonhuis. Zij groeiden, ten koste van de bewoners. Doordat er zowel in het voor- als achterstuk toegangen en trappen waren, werd een gesplitst gebruik mogelijk. De grote huizen aan de zuidzijde van het Haring-

Afb. 27. Achtergevels, rechts no. 76. De verbouwde achterstukken behielden met hun erkers en balkons een woonkarakter. (RDMZ 1986).

vliet veranderden in een soort verzamelgebouwen. Nog tot 1940 stond deze huizenstrook bekend als het rijkeluis-Haringvliet. In de adresboeken kwam men daar veel goede namen tegen, maar ook ondernemers, handelsfirma's en kantoren.

In het herbouwde en nieuwe Rotterdam heeft dit kleine restant opnieuw een gevarieerd gebruik gevonden en daarmee lijkt het voortbestaan nog lang mogelijk.

Samenvatting

De ruim tien huizen die na 1940 aan het Haringvliet bewaard bleven, geven inzicht in de ontwikkeling van het Rotterdamse koopmanshuis. Dit unieke huistype werd gevormd door lokale omstandigheden. Als gevolg van de slappe bouwgrond en hoge vloeden was hier het magazijn beneden en de woonruimte boven. Zo werd het gewicht van de goederen verdeeld over de vloer en werden de muren minder belast. De gemene muren die hier waren voorgeschreven, maakten een volledige

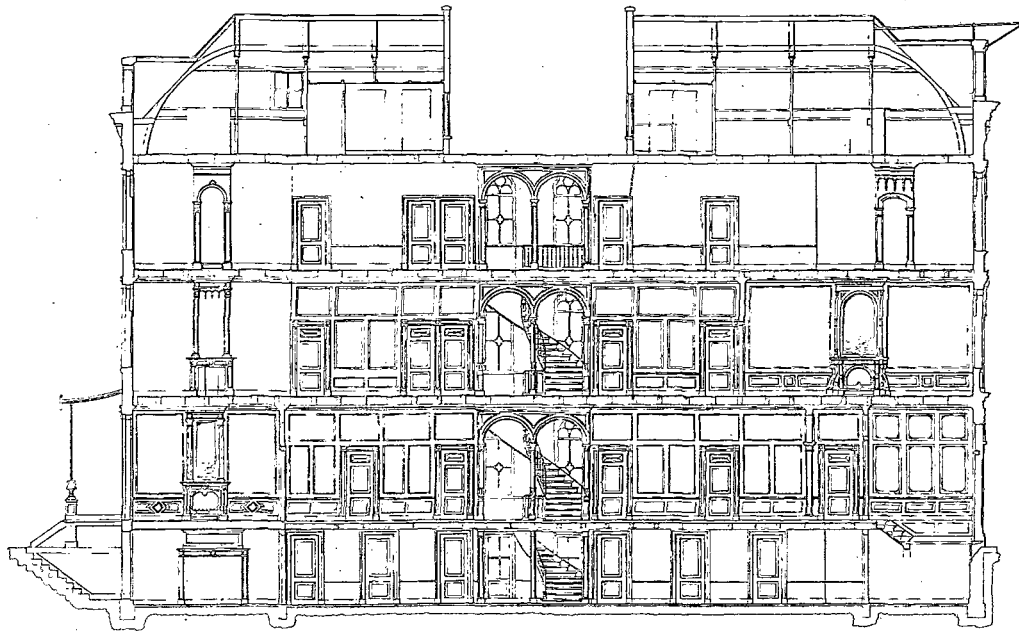
herbouw van de panden vrijwel onmogelijk. Hun geschiedenis bestond uit kleine en grote verbouwingen.

De ophogingen van de straat, met in totaal bijna twee meter, verminderde de inwendige hoogte van de pakhuizen en maakte het nodig de gevels enkele malen te vernieuwen.

Omstreeks 1675 werd de bel-etage bij deze dure huizen een geliefd programmapunt. Die kon zich alleen boven het magazijn ontwikkelen en besloeg de gehele diepte van het huis. Er ontstond een veel gebruikte indeling, met in het midden een lichthof en zowel in het voor- als achterstuk twee grote vertrekken. Aan elk der buitengevels was er een zaal, aan weerszijden van de lichthof een ruime kamer. Ook was er in elk van beide huisdelen een trap, waarvan die in het achterstuk het belangrijkste was.

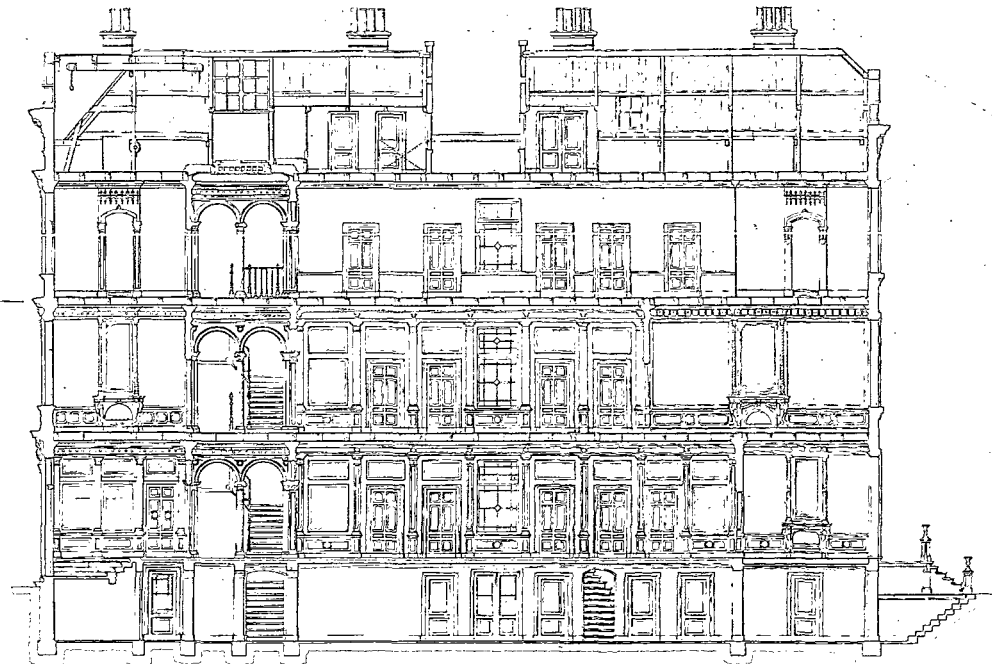
In de lichthof was een laag tussenvertrek dat zijn naam ontleende aan de bekronende lantaarn. Aan een zijkant was een gang met stucgewelfjes die vaak tot aan de voorgevel doorliep en vanaf daar licht ontving. Deze gang was door een monumentale, weinig gebruikte trap verbonden met de voor-

ONTWERP VOOR EEN WOONHUIS.

DORSTENDE OVER DE

Afb. 28. Langsdoorsneden van inzending I en II. Alle vertrekken werden in programma van eisen genoemd. Benedengedeelte met souterrain wegens uitbreiding huishoudelijk bedrijf. Voor de 'koopman'-bewoner een eigen kamer en een 'leerkamer' voor jongere medewerkers. Op de hogere verdiepingen wc's en een badkamer. De hoofdzopzet van de Haringvlietpanden werd gevolgd, met voor- en achterstuk, gescheiden door een lichthof. Het trappenhuis lag bij het ene plan in het voorstuk en bij het andere naast de lichthof.

deur.

De huishoudelijke vertrekken waren ondergebracht in het achterstuk onder de bel-etage. De toegang tot dit dagelijkse domein liep via het magazijn. Het huishouden vergde geleidelijk meer ruimte, evenals de administratie van de koopman. Circa 1700 werd bij de grotere huizen het magazijn opgegeven en kwam er beneden een kamer aan de straat met één of twee vensters naast de monumentale voordeur. Er bleef bij deze grote huizen slechts één ingang over, waarvan iedereen gebruik maakte. Zo waren er aan de havens twee soorten panden te vinden, de traditionele met een magazijn beneden en modernere met een huishoudelijke onderverdieping.

Een prijsvraagontwerp uit 1860 geeft een suggestie voor een soortgelijk huis, op een terrein dat sterk aan het perceel van het Haringvliet doet denken. Het is het eindpunt van de ontwikkeling die zich aan het Haringvliet voltrok. De huizen die enkele jaren later in de nieuwe wijken werden gebouwd, waren kleiner en praktischer. De nieuwe functies als kantoorruimte en voorzieningen voor het huishouden waren niet meer te vinden binnen de muren van woonhuizen.

Noten

1. M. Meeuwes, *De Wijnhavenpanden*, Rotterdam 1994. R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle 1997, 104-107.
2. M.D. Ozinga, 'Het Rotterdamsche koopmanshuis in zijn bloeitijd' in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 juli, 1 augustus, 4 en 5 november 1933.
3. Ozinga 1933.
4. M. Révész-Alexander, *Die alten Lagerhäuser Amsterdams*, Den Haag 1928, 28, 112.
5. Er is hier hetzelfde verschil als bij de boerderijbouw tussen grondlasten en balklasten. De huizen aan de Rotterdamsche havens konden alleen bestaan bij de keuze voor grondlasten.
6. J.H.W. Unger en W. Bezemer, *Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam*, Deel II, Rotterdam 1895, 310.
7. Unger en Bezemer 1895, 323,378.
8. Unger en Bezemer 1895, 289.
9. Unger en Bezemer 1895, 266,304.
10. P. Ratsma, 'Hendrick Haestens en zijn plattegrond en prospect van Rotterdam', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1995, 167.
11. Aangezien zowel 'voorhuis' als 'achterhuis' in verschillende betekenissen worden gebruikt, spreken wij bij huizen die uit twee delen bestaan van voor- en achterstuk.
12. GAR. ONA. Giftenboek No 25 f. 59-61. (Med. H. Quarles van Ufford).
13. B. van 't Hoff, *Jacob Quack Postmeester van Rotterdam*, Rotterdam Kleine reeks, w.z.s. Rotterdam-'sGravenhage 1965.
14. H.C. Hazewinkel en J.E. van der Pot, *Vier eeuwen Rotterdam, citaten uit reisbeschrijvingen*, 1942, 29.
15. Meeuwes 1994, 239.
16. Grondpapieren. Extract van 13 januari 1702 voor notaris van de Bavort bij overdracht van Wed. Ulrich van Zoelen aan Archibald Hope.
17. Archief RDMZ. Verbouwingstek. 1936. De voorgevel draagt een jaartallint met 1701 en de achtergevel staat op de nieuwe rooilijn van 1701. 1940 verbrand.
18. Bij De Vou zijn slechts enkele van deze koepeltjes te zien: een in het zuidwestelijke deel van de Oppert en twee in het oostelijke deel van Haringvliet Zz.
19. Meeuwes, 1994, 187.
20. Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1997, 103, 104.
21. H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, II, 1940, 329.
22. C.J.A.C. Peeters, 'Dr. E.J. Haslinghuis', *Bulletin KNOB* 71(1972); Nieuwsbulletin *72. Brief van 13-7-1968 naar aanleiding van mijn artikel: 'Een terugblik op het Rotterdamsche Koopmanshuis', in 'een halve eeuw libanon' 1960, 200. Het is nog niet gelukt dit huis te lokaliseren.
23. Toegeschreven aan Pieter Tiele, ±1760. Historisch Museum Rotterdam.
24. Hazewinkel en Van der Pot 1942, 48.
25. W.C. Mees, 'Het koopmanshuis Haringvliet 98', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1941, 151.
26. Voorgevel vertoont gelijkenis met: P. Mebes, *UM 1800*, München 1918, 225.
27. Grondpapieren Haringvliet 88.
28. Hazewinkel en Van der Pot 1942, 64. De Engelse tekst noemt 'Heerenstreeet', maar de Heerenstraat stelde niets voor. Wat klank betreft liggen Haringvliet en Heerenstreeet dicht bij elkaar. Het Haringvliet was met twee Engelse kerken en enkele Engels aandoende gevels ongetwijfeld het mooiste.
29. Dit huis werd 29 Mei 1798 voor f 30.000 aangekocht ten behoeve van de Posterijen. H.van der Schoor, *Bedrijfspannen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915*, Leiden 1999. Proefschrift RUL.
30. E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici, 1746-1819.' in; *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1934, 36.
31. *Verzameling van Bouwkundige Ontwerpen, bekroond en uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst*. 13de aflevering 1863. plaat 57-63. Het terrein mat 7 bij 45 meter en de hoogte mocht 18 m zijn.

Michiel Matthijsz Smids (Rotterdam 1626 - Berlijn 1692). Keurvorstelijk bouwmeester in Brandenburg

G. van Tussenbroek

Heer Michel is een beste man, maar hij liegt verschrikkelijk. Dit schreef keurvorstin Louise Henriette, de dochter van Frederik Hendrik in 1663 aan haar man, de keurvorst van Brandenburg, omdat de werkzaamheden aan het slot Oranienburg, ten noorden van Berlijn, naar haar zin veel te lang duurden.¹ Heer Michel beloofde weliswaar dat het werk spoedig klaar zou zijn, maar kwam deze beloftes niet of veel later pas na. Met de genoemde Heer Michel wordt de Rotterdammer Michiel Matthijsz Smids bedoeld, die tussen 1652 en zijn dood in 1692 een van de belangrijkste bouwmeesters van keurvorst Friedrich Wilhelm von Hohenzollern (1620-1688) in Brandenburg was (afb. 1).²

Ondanks het feit dat Smids in internationaal opzicht als een bouwondernemer van formaat te beschouwen is en hij bij de wederopbouw van Brandenburg na de Dertigjarige Oorlog een centrale rol heeft gespeeld, is de aandacht die hij in de literatuur heeft gekregen gering geweest. Friedrich Nicolai besteedde in zijn in 1786 verschenen *Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam* etc. enige regels aan Smids, waarna het tot 1893 duurde voordat Georg Galland in zijn *Der Große Kurfürst und Moritz von Nassau, der Brasilianer* wat dieper op Smids inging.³ In de twintigste eeuw werd het werk van Smids niet structureel bestudeerd. Te noemen zijn een gedegen lemma in het *Thieme-Becker Künstlerlexikon* door Schlüterbiograaf Heinz Ladendorf, een kort artikel van Neumann uit 1942, enkele alinea's in het boek over Berlijnse bouwmeesters en architecten voor 1800 van Uwe Kieling en Uwe Heckner en een kort hoofdstuk in het boek van Hermann Heckmann over bouwmeesters van de barok in Brandenburg. In overzichtsstudies over het bouwen in Brandenburg en Berlijn in de zeventiende eeuw wordt Smids weliswaar regelmatig genoemd, maar tot een structureel overzicht met betrekking tot zijn rol in het bouwbedrijf komt het ook daar niet.⁴

In Nederland is Smids vrijwel geheel onbekend. Slechts zijn inspectiewerk bij de bouw van kasteel Amerongen in 1676, is in de literatuur overgeleverd. Nadat het kasteel in 1673 was afgebrand schreef Godard Adriaan van Reede een brief aan Smids in Berlijn met de vraag of hij voor hout kon zorgen. Uiteindelijk schonk de keurvorst het hout aan Van Reede, die als diplomaat in Berlijn werkzaam was. Het ging om 800 zware grenen en eiken balken, die in vloten over de Elbe via

Hamburg naar Holland werden getransporteerd. Het vervoer werd begeleid door een knecht van Smids. Op 28 april 1677, toen de ruwbouw al onder de kap stond, schreef Margaretha Turner, de echtgenote van Van Reede, over het recente bezoek van Smids aan Amerongen. Hij bezocht het kasteel op verzoek van Van Reede, die nog steeds in Berlijn was, om de vorderingen van de bouw te bekijken.⁵

Hoewel dit gegeven voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis tamelijk marginaal lijkt, is Smids een interessante figuur. Door studie van zijn werk wordt de manier waarop in de zeventiende eeuw cultuuroverdracht naar Brandenburg plaatsvond duidelijk. Omdat zijn activiteitenscala uitzonder-

Afb. 1. Michiel Matthijsz Smids. Kopergravure van A. Vaillant naar een schilderij van Jacques Vaillant, 1685 (Kupferstichkabinett Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz Berlin).

lijk breed was, bieden zijn werkzaamheden niet alleen inzicht in de organisatie van het bouwbedrijf in Brandenburg en de Nederlandse invloeden daarin, maar tegelijk in het brede netwerk van opdrachtgevers, waarbinnen Smids gedurende een periode van ongeveer veertig jaar een centrale positie innam.⁶ Tevens wordt er iets duidelijk over de rol die Brandenburg heeft gespeeld als houtleverancier voor de Republiek.

Holland en Brandenburg

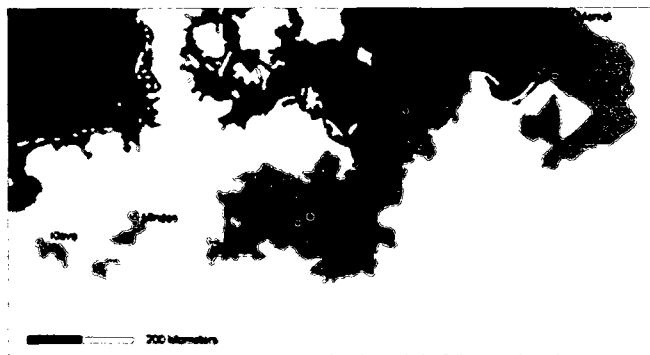
Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) werd Brandenburg voor een groot deel ontvolkt en verwoest. Voor de wederopbouw riep keurvorst Friedrich Wilhelm de hulp in van Nederlanders. Vestingbouwers, ingenieurs, architecten en ambachtslieden trokken vanuit de Republiek naar het oosten, om daar al dan niet permanent bij de wederopbouw van het land actief te zijn. De rij van Nederlanders die hun geluk in Brandenburg hebben gezocht is zeer uitgebreid. Hun activiteiten bij de wederopbouw zijn echter slecht gedocumenteerd, verbrokkeld of eenvoudigweg anoniem gebleven.

Michiel Matthijsz Smids past in dit beeld: de vroegste vermelding van Smids in Brandenburg dateert van 2 september 1652, als hij wordt aangenomen door de keurvorst als hof-timmerman en sluismeester.⁷ Over Smids' Nederlandse jaren is nauwelijks iets met zekerheid bekend, zoals dat ook voor andere Hollandse aannemers, architecten en ingenieurs in Brandenburg geldt, zoals Gerard van Belcum, Rutger van Langevelt, Johann Gregor Memhardt of Cornelis Ryckwaert. Smids zou volgens het opschrift op zijn (verdwenen) graf op 11 juli 1626 in Rotterdam zijn geboren en in 1658 in Breda zijn getrouwd met Adriana van Heussen, met wie hij in ieder geval twee kinderen kreeg. Gezien zijn latere activiteiten in Brandenburg is het niet onwaarschijnlijk dat hij in Nederland reeds ervaring heeft opgedaan met scheeps- en sluizenbouw.⁸ Het is tevens niet onmogelijk dat Smids al voor 1652 in Brandenburg als scheepsbouwer werkte. Op 15 oktober 1651 schreef de keurvorst vanuit Kleef aan Johann Gregor Memhardt - hofbouwmeester in Berlijn - dat hij graag zou zien dat de niet met name genoemde scheepsbouwer die voor hemzelf en de keurvorstin in Bötzw (Oranienburg) twee jachten ver-

vaardigde, ook in Küstrin schepen zou bouwen. Een jaar later, op 2 september 1652, schrijft de keurvorst vanuit Turnhout, dat Smids bij wijze van proef voor drie maanden met zijn Hollandse knechten in dienst moest worden genomen.⁹ Vanaf 21 januari 1653 kreeg Smids een jaargeld van 300 taler. Zijn meesterknecht Gerrit de Hagenaar kreeg 200 taler.¹⁰

De bemoeienissen van de keurvorst moeten worden gezien in het licht van de wederopbouw van Brandenburg (afb. 2). De al voor de Dertigjarige Oorlog bestaande ijzer- koper en mes-singindustrie in en rond Eberswalde werd weer opgenomen en ook werden manufacturen opgebouwd, waarvoor de juiste randvoorwaarden moesten worden geschapen.¹¹ De slechte infrastructuurle situatie van het land vereiste bovendien dat dijken en kanalen werden aangelegd en moerassige gebieden werden drooggelegd. Hiervoor werden specialisten uit Nederland gehaald, waarvan Smids een van de belangrijkste was.

Er zijn vooralsnog geen acten, waaruit zou kunnen blijken wat de activiteiten van Smids in zijn eerste jaren in Brandenburg precies hebben behelst, maar waarschijnlijk heeft hij zich vooral op de scheeps- en sluizenbouw geconcentreerd. Gezien het feit echter, dat in zijn contract de naam van Memhardt wordt genoemd, is het niet onwaarschijnlijk dat hij in Berlijn of in Oranienburg reeds aan de slotbouw deelnam, daar dit in deze jaren de belangrijkste bouwprojecten van Memhardt waren. Dat hij in zijn activiteiten breed georiënteerd was, blijkt niet alleen uit zijn aanstelling als timmerman en sluismeester. Op 3 oktober 1656 beval de keurvorst de *Amtskammer* in Berlijn om Smids een bedrag van 220 taler te geven, ter vergoeding van een schip dat hij van hem had gekocht. Smids had zich erover beklagd dat het geld op zich liet wachten.¹² Scheepsbouw was een van de doelstellingen van de keurvorst, daar hij het plan had opgevat Brandenburg naar Hollands voorbeeld uit te bouwen tot een koloniale macht. Zoals Friedrich Wilhelm zijn legers organiseerde naar Hollands voorbeeld, teruggaand op de theorieën van de Leidse geleerde Lipsius en de praktische toepassing hiervan door prins Maurits en Frederik Hendrik, zo bestond het plan een handelscompagnie te stichten naar het voorbeeld van de Verenigde Oostindische Compagnie. De drijvende kracht hierachter was de uit IJsselstein afkomstige Aernout Gijsels van Lier (1593-1676), die als ambtenaar en uiteindelijk gouverneur jarenlang in Indië ervaring had opgedaan. In 1647 werd de Brandenburgse keurvorst op hem attent gemaakt.¹³ De Oostzeekust werd door de Zweden bedreigd en Friedrich Wilhelm liet Van Lier plannen maken om een grote vloot op te bouwen. Ondanks gesprekken met prins Frederik Hendrik, ondersteuning van Nederlandse kooplieden en het feit dat Van Lier in Brandenburgse dienst kwam om de plannen te verwezenlijken, slaagde de opzet niet vanwege gebrek aan geld.¹⁴ Dit betekende echter niet dat er geen schepen werden gebouwd. Tot de belangrijkste Nederlandse scheepsbouwers behoorden behalve Smids ook Lubbert Harmens en Benjamin Raule, die schepen bouwden in Berlijn, Havelberg, Königsberg, Küstrin en Potsdam, terwijl buiten Brandenburg ook in Holland, Hamburg en Kolberg schepen werden besteld.¹⁵

Afb. 2. Brandenburg aan het einde van de Dertigjarige Oorlog in 1648 (tekening auteur).

Zijn hele leven zou Smids zich zijdelings met scheepsbouw bezighouden, hetgeen in direct verband moet worden gezien met de door hem ontplooidde houthandel, die hieronder nog aan de orde zal komen. Hoewel Smids zijn activiteiten rond Berlijn en Potsdam concentreerde, begon hij in 1676 met scheepsbouw in Königsberg (het huidige Kaliningrad), mogelijk in opdracht van de keurvorst.¹⁶ In 1679 voerde hij reparaties uit aan het keurvorstelijke jacht in Potsdam, terwijl hij in 1680 in Berlijn de leiding had bij de aanleg van een keurvorstelijke scheepsbouwwerf in de Dorotheenstadt naast het huis van Smids zelf, waar schepen voor de verkoop zouden moeten worden gebouwd.

Aannemer van het hof

Hoewel Smids een uitstekend zakenman was en op het einde van zijn leven op een bijna eindeloze lijst van bouwprojecten kon terugzien, is hij nooit zo bekend geworden als zijn tijdgenoten Johann Gregor Memhardt (1607-1678), Johann Arnold Nering (1652-1695) of Andreas Schlüter (1659-1714), die tot de belangrijkste Duitse architecten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw worden gerekend. Het feit dat Smids altijd in de schaduw is blijven staan, is toe te schrijven aan zijn werkzaamheden, die eerder die van een ingenieur en bouwondernemer waren, dan van een architect. Hoewel ook Johann Gregor Memhardt veel van dit soort werk heeft verricht, was hij tevens verantwoordelijk voor belangrijke ontwerpen. Memhardt, die in het Oostenrijkse Linz was geboren, was op jonge leeftijd naar Nederland gekomen en had daar zijn opleiding genoten.¹⁷ In 1638 was hij in dienst van de Brandenburgse keurvorst gekomen. Als 'reisingenieur' was hij verantwoordelijk voor de vestingbouw in het Oost-Pruisische Pillau, keerde meermaals naar Holland terug met opdrachten van de Keurvorst en verbleef midden jaren veertig lange tijd aan het keurvorstelijke hof in Kleef. Vanaf 1649 werkte hij als keurvorstelijk ingenieur en architect in Berlijn, waar op dat moment slechts zo'n 7.000 mensen woonden. Vanaf 1656 had hij het opzicht over alle keurvorstelijke gebouwen, zoals de lusthof en vanaf 1658 had hij de leiding over de vestingbouw. Tegelijkertijd was hij verantwoordelijk voor het ontwerp en de bouw van het slot te Oranienburg en veranderingen aan het stadslot van Berlijn.¹⁸

De hiërarchie van de Brandenburgse *Bauverwaltung*, was in de zeventiende eeuw tamelijk ondoorzichtig. Voor het bouwen bestonden nog geen institutionele instanties. Ook voor de financiering van bouwprojecten was geen standaardregeling getroffen, zodat dikwijls kapitaal moest worden geleend en er problemen bij de betaling van zowel fortificatorische als andere projecten optraden. De aanstelling van ingenieurs en architecten gebeurde op grond van technische kwaliteiten, zonder dat daarbij werkelijk vaste posities in de hof- of staatsorganisatie werden bezet. Ook de vage titulatuur die aan de verschillende aanstellingen werd verbonden wijst op een ad hoc-beleid.¹⁹ Toen Michiel Smids naar Berlijn kwam en werd aangesteld als hof-timmerman, had hij te maken met hofarchitect Memhardt. Deze vervaardigde de eerste vogel-

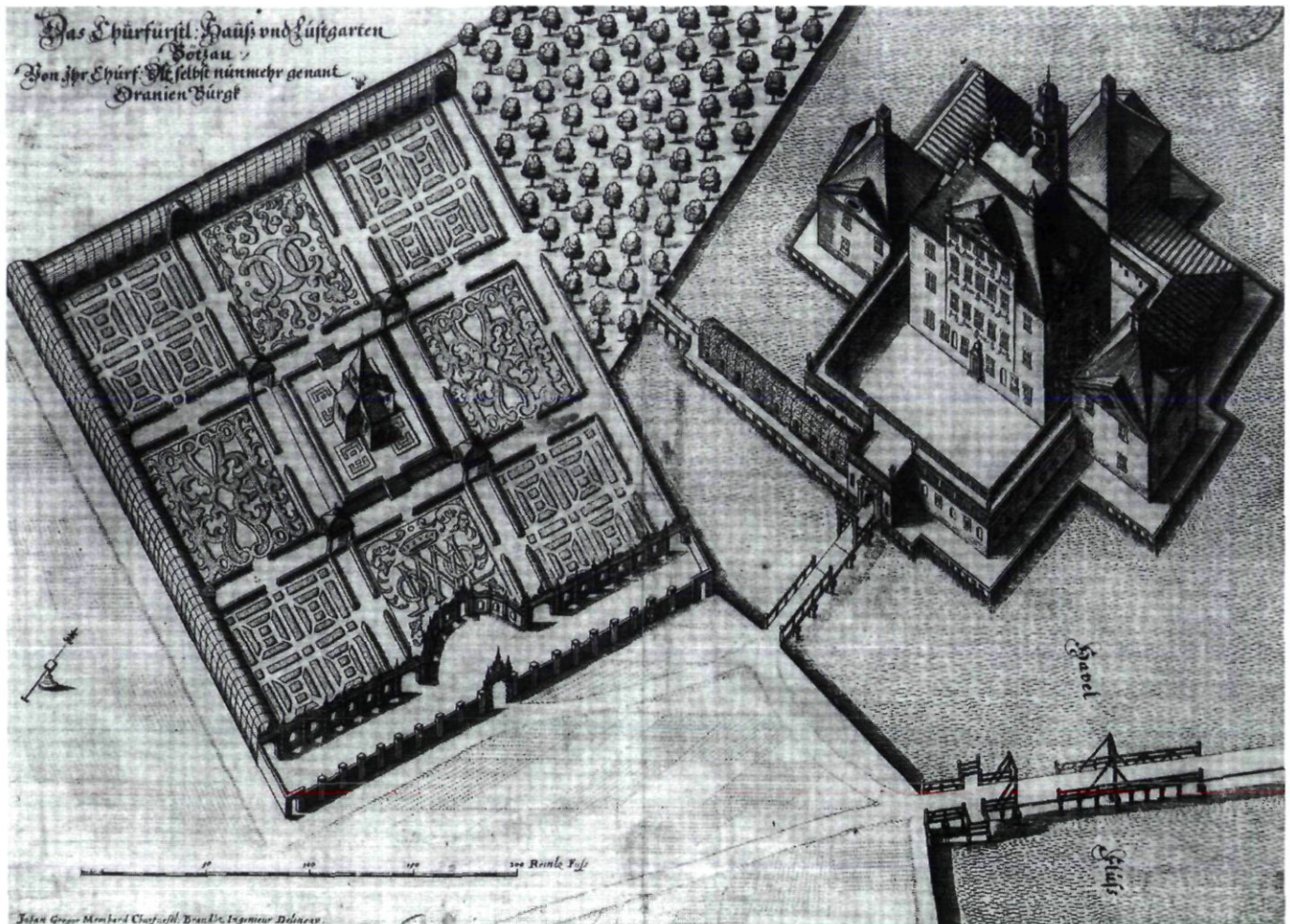
vluchtkaat van Berlijn en had hier verschillende projecten onder handen, terwijl hij in Oranienburg verantwoordelijk was voor het ontwerp van de lusthof, de dierentuin, de orangerie (1660/1) en een aantal huizen. In 1657 besloot de keurvorst tot uitbreiding van de vestinggordel rond Berlijn volgens het Oud-Hollands stelsel, waarvoor Memhardt het ontwerp had geleverd. Aan de uitvoering werkten de burgers van Berlijn mee. Dagelijks moest een kwart van de inwoners 'Schanzdienst' vervullen, waarbij nog kwam dat het garnizoen van ongeveer 2.000 soldaten kosteloos bij de burgers werd ondergebracht. Ook een aantal Nederlanders werkte mee aan de totstandkoming van de vesting, zoals Tieleman Jonkbloet (gest. 1667), Hendrick Ruse (1624-1679) en Johan ten Verhuys (sinds 1658 keurvorstelijk ingenieur, gestorven 1661).²⁰

Waaruit Smids' activiteiten in deze jaren precies hebben bestaan, daarover bestaat geen zekerheid. Het is duidelijk dat hij in een aantal gevallen met Memhardt heeft samengewerkt en bij de aanleg van de vesting zou hij vooral voor de waterwerken verantwoordelijk zijn geweest.²¹ Daarnaast hebben we gezien dat hij in 1656 verantwoordelijk was voor de bouw van een schip, terwijl er uit 1657 een bericht bestaat, waaruit blijkt dat Smids in Berlijn bij de bouw van een sluis betrokken was, hetgeen bij zijn aanstelling als sluismeester ook voor de hand ligt. Het betrof hier de nieuwbouw van de sloopsluis op de *Werder*, ten westen van het Berlijnse stadslot. De oude sluis was slechts vier jaar oud en gebouwd door de Hollander Haye Steffens. Deze had echter zo'n slechte kwaliteit afgeleverd, dat de sluis in 1657 door Smids, samen met Memhardt moest worden vervangen.²²

Werkzaamheden in Oranienburg

Dat Smids direct samenwerkte met Memhardt wordt bevestigd door werkzaamheden in Oranienburg. De keurvorst had Oranienburg, het voormalige Amt Bötzw, in 1650 aan zijn vrouw geschonken als ruil tegen het veel verder noordelijk gelegen Lenzen, dat te ver verwijderd lag om er regelmatig aanwezig te kunnen zijn. De keurvorstin liet het slot vernieuwen, waarvoor uit de omgeving bakstenen werden aangevoerd van oudere gebouwen en legde een tuin aan, waarbij niet alleen sierplanten werden toegepast, maar ook de eerste aardappelen in Brandenburg werden verbouwd. Er werden een melkerij, een schaaaphouderij en een brouwerij gesticht (afb. 3).

De aanwezigheid van Smids in Oranienburg staat vanaf 1657 vast. In dit jaar bouwde hij drie woonhuizen onder een kap in Nederlandse stijl. In 1659 was hij verantwoordelijk voor de bouw van de nieuwe kerktoren en in 1661 bouwde hij een paviljoen en vergrootte hij het schip van de kerk.²³ De slotbouw had betrekking op een verandering van een paviljoen aan het slot, dat van een dak met leien zou worden voorzien. Ook andere werkzaamheden waren nog niet afgerond: in april 1663 was sprake van *le changement de la porte et de la basse-cour* en had Smids de opdracht gekregen het hof en rond het slot te bestraten.²⁴ Bij de werkzaamheden was Memhardt

Afb. 3. Oranienburg op een prent van Johann Gregor Memhardt, uit 1652 (uit: Martin Zeiller-Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici [...]*, Frankfurt/Main 1652).

de leidende architect en Smids de aannemer die het werk liet uitvoeren en zich met de praktische organisatie bemoeide. De in Oranienburg wonende Hans Perger was de werkelijke uitvoerder van het werk.²⁵ Bovendien had overste Von Ribbeck de taak toezicht op het werk te houden en trad Otto von Schwerin op als raadgever van de vorstin. Vanaf 1664 werd het toezicht overgenomen door Philippe de Chieze. In dit jaar, op 14 januari, verpachtte de keurvorstin het Amt Oranienburg aan Chieze. Smids en secretaris Andreas Wilke, met als doel hier hout te winnen voor de handel en de scheepsbouw.²⁶ Zoals aan het begin van het artikel is gezegd, was het werk in 1663 nog niet gereed. De keurvorstin beklagde zich over het trage vooruitkomen van het werk. Smids had de opdracht om grondwerk in de luthof uit te voeren, waarbij hij de beschikking had over soldaten. Ook bouwde hij een priegel, in opdracht van de keurvorst. Louise Henriette informeerde per brief in 1663 hoe ver het werk was gevorderd: *Je Vous prie, mandez moi si la maison que l'Electeur fait faire est achevée à Oranienbourg, car il la paye et Maître Michel*

est obligé de l'achever. De tuin waarin het tuinhuis werd gebouwd werd beplant met Hollandse fruitbomen en is in zijn geheel in de Hollandse traditie van tuinaanleg te plaatsen, met een omgrachting en parterres, zoals bekend uit de geschriften van Jan van der Groen. De gracht in de tuin werd verbreed en er werd water van de Havel ingeleid. Smids legde hagen aan en in de buurt van het tuinhuis werden door een speciaal ingehuurd grottier vier grotten aangelegd, waarbij de vorstin erop wees dat *il sera nécessaire premièrement de faire cette muraille à l'entour de la petite maison de la façon que Mr. Michel l'a dessinée.*²⁷ Het is de enige keer dat er in de bronnen expliciet wordt gezegd dat Smids een ontwerp heeft gemaakt. Ook bij deze werkzaamheden schijnt Smids minder goed te zijn opgeschoten dan hij aanvankelijk had beloofd: *L'Electeur m'a mandé qu'il ne trouve nul changement au jardin de Oranienbourg, ce qui m'étonne fort; car M. Michel a été payé pour tout ce qui y devait être fait et quand il a été à Clève il m'assura, comme le jardinier aussi, qu'il faudra refaire les petits logements et qu'à cette heure,*

si on le défaisait, on pourrait conserver les pierres. Nog in 1665 werd er aan het slot gewerkt.

Een andere opdracht, die gedetailleerder kan worden gevolgd, is de verbouwing van de stadskerk van Oranienburg. Met name de nieuwbouw van de toren vond onder verantwoordelijkheid van Smids plaats, waarbij echter niet bekend is, of hij ook daadwerkelijk het ontwerp heeft geleverd.²⁸ Over het ontwerp wordt gezegd dat er sprake is van een *Acht Cante Laterne mit einer solchen Kapp wie im Abriß stehet undt wie er selber [Smids] auf dem großen Saal zur Berlin abgezeichnet hat.* Daar het contract voor het werk bewaard is gebleven, is het mogelijk inzicht te krijgen in de activiteiten van Smids.²⁹ Het gaat hierbij om twee stukken, die gaan over de uitbreiding van de stadskerk van Oranienburg en werkzaamheden aan het slot, in opdracht van Louise Henriette. De stukken zijn gedateerd op 25 december 1660. Op 28 maart 1661 werd een *Contract mit dem Hoffzimmermeister Michel Mattheisen wegen Vergröß- und Verbeßerung der Kirche zu Oranienburg* gesloten en als werkaanwijzingen uitgegeven.

Bij het timmerwerk werd bepaald dat de aannemer het oude dak van de kerk moest afbreken en het daarbij vrijkomende hout dat nog goed van kwaliteit was, opnieuw zou gebruiken. Het nieuwe hout moest *auf der Heyden beschlagen* worden, hetgeen voor een deel ook al was gebeurd, om de kosten zo laag mogelijk te houden. Over het gebouw zelf wordt gezegd dat het *Creuzwerk* naar beide zijden 30 voet breed en 25 voet lang met nieuwe balken *beleget* zou moeten worden. De balken moesten aan de onderzijde met *Bendern und rundtgezogenen Wergken gemachet, undt mit gehobelten und eingefugten Brettern, gleich einem Gewölbe bekleidet werden.* Voor de kapconstructie was sprake van een goede *liegender en stehender Stuel*, terwijl rondom de kerk een goede sterke *Gesimse, dicht mit Zapfen wol verbunden* moest worden aangebracht, zodat het water van het dak niet over de muren naar beneden zou lopen. Ook worden nog genoemd een architraaf, een lantaarn met vesperklok en twee dakvensters (zie bijlage I).

Het volgende deel van het contract bevat aanwijzingen voor de benodigde gereedschappen en materialen en regels over de kosten bij onvoorziene uitgaven. Dan volgt een beschrijving van de metselwerkzaamheden. Hierbij moesten alle *dachsteine* van de kerk en wat nog op de grond lag, samen met de *Latten* verwijderd worden, het kerkgewelf moest tweesteens dik worden, wat erg fors is, en met pannen worden gedekt. Voor de transeptarmen dienden de oude stenen van de kerk te worden hergebruikt, terwijl in een muur negen nieuwe vensters moesten worden ingebroken, zoals zij ook in de toren aanwezig waren. De gehele kerk zou met tien voet worden verhoogd, hetgeen neerkwam op ongeveer een derde. Verder diende het fundament van de kerk tien voet diep en zes breed te worden uitgegraven. Of de kerk van buiten wit of rood zou worden geschilderd, moest nog *von der Herrschaft angegeben* worden. Het is opvallend hoe weinig logisch het bestek is gestructureerd. Waar andere bestekken uit de zeventiende eeuw dikwijls een chronologische opbouw van het werk laten zien, is daar in het hier behandelde stuk geen sprake van. Ook

Afb. 4. Het door Michiel Smids gebouwde weeshuis te Oranienburg uit 1663 (02.02.01, dia auteur).

zijn de werkzaamheden niet duidelijk per ambacht uitsplitst.

Tevens werd in Oranienburg een weeshuis gesticht (afb. 4). Op 25 september 1665 werd in de stichtingsoorkonde niet alleen de verzorging, maar vooral ook de morele opvoeding van de weeskinderen geregeld, opdat zij in het gereformeerde geloof zouden worden grootgebracht. Er mochten maximaal 24 kinderen tussen acht en tien jaar worden opgenomen, die ouderloos waren geworden.³⁰ Het weeshuis, dat tegenover het slot werd gebouwd, is een eenvoudig bakstenen gebouw met kolossale pilasterorde en festoenen. Het oorspronkelijke weeshuis, dat in de jaren zestig van de zeventiende eeuw werd gebouwd, brandde al bij de stadsbrand van 1671 af. Met betrekking tot dit weeshuis bestaat een brief van Michiel Smids, waarin hij schrijft, in 1660 reeds, *daß Weyßhaus belangendt dat hij mit nechster Post ein kleine Dessen und Überschlag, waß selbies ohngefahr kosten wirdt, uberschicken zal.* Drie jaar later, op 1 maart 1663 sloot de keurvorstin een bouwcontract met Smids. Hij moest op de hem aangewezen plaats een weeshuis van 100 voet lang en 40 voet breed bouwen, naar de plattegrond en de aanzichttekening die hem de kamerjonker van de keurvorst, Philip von Reitze, overhandigd had. Aan een zijde moest een kelder worden gebouwd. Wie voor het ontwerp verantwoordelijk is geweest, is niet bekend, al ligt het voor de hand dat Johann Gregor Memhardt hier een belangrijk aandeel in heeft gehad. Het weeshuis schijnt het laatste bouwproject van Smids in Oranienburg te zijn. Na de brand is het gebouw grotendeels hersteld.

Smids als water- en molenbouwer

In zijn werkzaamheden komt Smids naar voren als een alleskunner, waarbij zijn technische vaardigheden de boventoon voeren. Een deel van zijn werkzaamheden betroffen waterbouwkundige objecten, waarvan de aanleg van het Friedrich-Wilhelm- of Müllrosekanaal tussen 1662 en 1668 het bekendste is (afb. 5). Dit kanaal, dat de Elbe en de Oder met elkaar verbond, was een belangrijk project voor de ontwikkeling

Afb. 5. Het Friedrich-Wilhelmkanaal bij Groß-Lindow, (20.04.03, dia auteur).

van de Brandenburgse infrastructuur en zorgde ervoor dat handelsplaatsen aan de Oder met Berlijn over het water werden verbonden, zodat de handel in de laatstgenoemde stad een belangrijke impuls kreeg. Door de afrekening van zijn werkzaamheden, die op 17 augustus 1671 plaatsvond, is inzicht te krijgen in de werkzaamheden die Smids aan het kanaal heeft verricht. Het ging om 'typisch Hollandse' werken: hij kreeg voor de bouw van tien sluizen en zes bruggen aan de nieuwe gracht 30.000 taler en nog voor vijf sluizen en twee bruggen, die hij ergens anders had gebouwd had, 8.100 taler uitbetaald (afb. 6).³¹

Smids had niet alleen de leiding bij de aanleg van het kanaal, de bruggen en de sluizen, waarbij hij als uitvoerend aannemer optrad. Hij werkte nauw samen met Joachim Ernst Blesendorf en de al genoemde Philippe de Chieze. Blesendorf was op 12 september 1640 in Zielenzig geboren en studeerde oude talen, filosofie en wiskunde, in onder andere Leipzig en Frankfurt aan de Oder. Hij werkte bij de aanleg van de Friedrichswerder in 1660 onder Johann Gregor Memhardt als

Afb. 6. Zeventiende-eeuwse funderingspaal van een sluis uit het Friedrich-Wilhelmkanaal (collectie Heimatmuseum Müllrose, 13.04.03 dia auteur)

'Konducteur'. De keurvorst gaf hem in de jaren 1666-1668 een reisbeurs van 400 taler, *umb sich in solcher Kunst und Wissenschaft Desto mehr und besser Zu perfectioniren [...] und darin Unsere junge Printzen informiren und Unterrichten zu können*. Hij was in Frankrijk en Italië geweest en gaf de keurprinsen wiskunde- en tekenonderwijs. Na zijn terugkeer werd hij *Oberbauingenieur* en *Baudirektor* en na de dood van De Chieze, in 1673, ook *Generalquartiermeister* van het leger. Op 22 september 1677 werd Blesendorf bij de belegering van Stettin doodgeschoten.³² Behalve zijn werkzaamheden aan de Dorotheenstadt in 1673 en de Friedrichswerder, de bouw van de sluis aan de Alte Packhof in Berlijn, de bouw van het slot in Potsdam en het slot Bornim, werkte hij tot 1666 samen met De Chieze en Smids aan de aanleg van het Müllrosekanaal.

Uit een schrijven van Philippe de Chieze blijkt dat deze *mit J.E. Blesendorf in den Jahren 1662 bis 1668 die Aufsicht über den Bau des neuen Grabens bey Müllrose gehabt und auch mit eben demselben den Schleusenkanal am alten Pack-*

hofe gebauet, doch hatte M.M. Smids auch großen Anteil an diesen Werken. De Chieze, die op 25 december 1629 in Amersfoort is geboren, was een andere leidende figuur in het Brandenburgse bouwbedrijf, die in 1660 vanuit Zweedse in Brandenburgse dienst kwam.³³ Hoewel zijn bouwkundige ervaringen gering schijnen te zijn geweest, was hij betrokken bij de aanleg van de Friedrichswerder, de eerste Berlijnse stadsuitleg. In 1664 werd De Chieze tot generaal-kwartiermeester bevorderd, in welke hoedanigheid hij de leiding had over het bouwbedrijf en hij onder andere aan het slot in Potsdam en waarschijnlijk aan de vestingbouw te Berlijn werkte.³⁴ Op 3 juni 1662 kreeg hij het vervallen slot Caputh, dat hij uitbouwde tot een nieuw slot en waar hij een steenoven liet aanleggen. Op 25 januari 1665 kreeg hij tevens het patroonaatsrecht over de kerk van Caputh.³⁵ Chieze had de leiding over de vestingbouw in Berlijn, Küstrin, Stargard en Kolberg, voerde op eigen kosten droogmakerijen in het *Amt Tilsit* an der Gilge uit en maakte meerdere inspectiereizen. Hij reisde in 1671 naar Amsterdam, waar hij samen met Freiherr von Spaen een aan de keurvorst aangeboden kunstverzameling zou bekijken.³⁶ Chieze stierf in 1673.

De reden dat bij Blesendorf en Chieze zo lang wordt stilgestaan, is om inzicht te krijgen in de structuur en hiërarchie van het Brandenburgse hofbouwwezen, hetgeen voor het begrip van Smids' latere werkzaamheden eveneens van belang is. Het is duidelijk dat Chieze als *Generalquartiermeister* de hoogste in rang was en de supervisie had. Zijn werk had voornamelijk betrekking op de organisatie en niet op de praktische uitvoering. Voor het technische kunnen en de planning was *Oberbauingenieur* en *Baudirektor* Blesendorf verantwoordelijk. Deze stond op dezelfde hoogte als de al genoemde Johann Gregor Memhardt, die sinds 1648 als hofarchitect was aangesteld. Blesendorf, die in Berlijn grondstukken had afgestoken en actief als stadsplanner werkte, is dus eerder als eigenlijke planner van het kanaal te beschouwen.

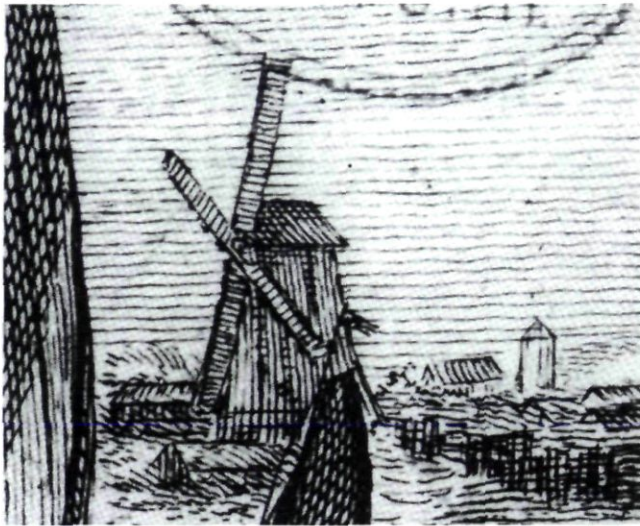
De activiteiten van Smids, die een deel van de praktische uitvoering van het werk voor zijn rekening nam, zijn bekend geworden uit een door hemzelf opgesteld overzicht van kosten en ontvangsten met betrekking tot de aanleg van het kanaal (bijlage II). In totaal had Smids tussen 1 april 1663 en 28 januari 1671 28.395 taler ontvangen. De *Churfl. Hoff-Bawmeister* zou voor de bouw van tien sluizen en zes bruggen volgens een niet bewaard gebleven contract in totaal 30.000 taler krijgen. Daarbij kwamen echter nog de kosten voor de bouw van drie sluizen en twee bruggen, in totaal 8.100 taler, die hij buiten het genoemde contract had gebouwd en blijkbaar ook had voorgeschoten. Samen met een restpost van 795 taler, die hij contant ten behoeve van de bouw van de nieuwe stal in Potsdam had voorgeschoten, had hij dus nog 10.500 taler van de keurvorst tegoed.

De enorme bedragen laten zien dat Smids bijzonder draagkrachtig was. De duizenden taler die werden voorgeschoten, wat in die tijd een normale gang van zaken was in het bouwwezen, worden naar Nederlandse verhoudingen slechts geëvenaard door de allergrootste bouwondernemers. In een con-

ceptbrief van 7 september 1671 beveelt de keurvorst het resterende bedrag aan Smids te betalen.³⁷

Kort na de opening van het nieuwe kanaal, bouwde hij in 1669 een brug bij Köpenik, ten oosten van Berlijn. Deze nieuwe brug had een lengte van 700 voet (ongeveer 250 meter). De betaling geschiedde in hout, hetgeen wederom een teken is dat Smids als houthandelaar actief was. Het hout dat hij voor zijn werkzaamheden kreeg werd in klinkende munt omgezet, door er deels schepen voor de Keurvorst mee te bouwen en het deels naar Hamburg te laten vloten.³⁸ In de jaren die volgden was Smids met andere bouwprojecten bezig, die minder met waterbouw te maken hebben. De laatste vermelding van dergelijke werkzaamheden stamt uit de jaren 1675-'78, toen Smids zijn timmerlui verhuurde om mee te helpen aan de bevrijding van Voorpommeren van de Zweden. Het was hun taak scheepsbruggen te bouwen. Bovendien zorgden zij voor pontons, schanskarren en landingsschepen.³⁹ Parallel aan bovengenoemde projecten was Smids betrokken bij de bouw van een aantal molens. In 1662 was er sprake van dat hij in Fürstenwalde twee zaagmolens pachtte.⁴⁰ Op 14 december 1664 kreeg Smids het bevel van de keurvorst om in de nabijheid van het slot na verbreding van het Spreekkanaal een korenmolen met twee gangen te bouwen. Hij kreeg voor dit werk 600 taler vooruitbetaald in de vorm van 50 wispel rogge uit het magazijn, waarvan hij de ontvangst op 15 maart 1665 kwiteerde. Van 16 april 1665 tot september 1667 had Smids bij de werkzaamheden aan de nieuwe molen, de toegang tot het slot en de brug 2.229 taler uit eigen vermogen voorgeschoten. In 1670 vroeg hij om terugbetaling van het nog uitstaande bedrag.⁴¹ De in 1647 als 'Bötzowische Schneidemühle' genoemde, op de Berlijnse Mühlendamm gelegen zaagmolen werd in 1668 door Smids nieuw gebouwd. De inspectie volgde op 16 september 1668.⁴²

Smids' meesterwerk op het gebied van de molenbouw was echter de in 1685-'86 gebouwde houtzaagmolen in de Stralauer Vorstadt (afb. 7). Op 16 december 1685 had de keurvorst aan de Middelburger reder en *Generaldirektor* van de Brandenburgse marine Benjamin Raule het bevel gegeven een zaagmolen te bouwen, hetgeen met diens scheepsbouwactiviteiten te maken had. De zaaginrichting werd uit Holland geïmporteerd. De molen werd door Smids gebouwd, even ten oosten van de toenmalige stad.⁴³ De innovatie voor Brandenburg bestond daarin, dat de traditionele (water)zaagmolens slechts een zaag per rad hadden. De door Smids gebouwde Hollandse molen was veel effectiever, hetgeen ook blijkt uit een beschrijving van de molen door de Malteser ridder Alessandro Bicki-Ruspoli uit Siena, uit 1696: *Vor dem Stralauer Tor ist eine große Windmühle beachtenswert, welche einige Räder in Bewegung setzt, vermittelt deren wieder drei Maschinen getrieben werden, ähnlich wie bei den Wassermühlen. Jede dieser Maschinen hat wieder 12 Sägen in einer Reihe, um die Breite eines Brettes von einander Entfernt, so daß 3 Balken in einer Viertelstunde in 36 Bretter zersägt werden können. Dieselbe Maschine bewegt in derselben Zeit, in der sie die Balken zersägt, noch ein anderes Rad, über dessen sich herumdrehende Axe ein Strick läuft, welche*

Afb. 7. De door Michiel Smids gebouwde molen in de Stralauer Vorstadt uit 1685 (uit Herzberg, Rieseberg 1987).

die Balken an die Säge heranbringt. Auf diese Weise wird in kurzer Zeit ohne viele Mühe viel Arbeit verrichtet. Übrigens kommt das Holz zu Wasser in Flößen und wird sofort von diesen an die Sägen gebracht, welche sich an dem Ende eines am Ufer von der Spree gebildeten Teiches befinden, wo der Wind leicht ankommt, und so dessen Kraft und Druck am größten ist.⁴⁴

Smids werd tevens de eerste pachter, vanaf 6 september 1686, voor 300 taler per jaar. Vanaf 1 juli 1690 pachtte de Hollandse molenaar Pier Sieemann (Zeeman) de molen voor 80 taler per jaar. In 1699 ging de molen in het bezit van Zeeman over, die hem tot een heel industriecomplex uitbouwde. Het was de eerste windzaagmolen in Berlijn.⁴⁵ Een jaar later, op 22 september 1687 kreeg Smids nog de opdracht een slijpmolen voor de keurvorstelijke glazenier te bouwen, direct naast de Friedrichswerdersche koren- en volmolen.⁴⁶

Het slot in Potsdam

Het mag duidelijk zijn dat hoewel Smids zich als een onafhankelijk bouwondernemer ontwikkelde, hij zijn opdrachten in de directe omgeving van het keurvorstelijke hof vond: zijn activiteiten concentreerden zich op Oranienburg, Berlijn en Potsdam, waar hij in 1662 te vinden was. Rond deze tijd moet het ontwerp voor het slot gereed zijn geweest. Uit 1661 is een bericht overgeleverd dat Johan Maurits van Nassau-Siegen, de bouwer van het Mauritshuis in Den Haag en *Herrenmeister* van de Johanniterorde te Sonnenburg in de Neumark in Potsdam zich actief met het ontwerp van het slot had beziggehouden.⁴⁷ Geheimrat Friedrich von Jena schreef in een brief van 25 november 1661: *Fürst Moritz ist schon acht Tage zu Potsdam, einen Entwurf zu machen, wie sie vermeinen, daß es recht zu bauen und anzulegen ist.*⁴⁸ Johan Maurits schreef zelf op 14 december aan Otto van Schwerin: *Der*

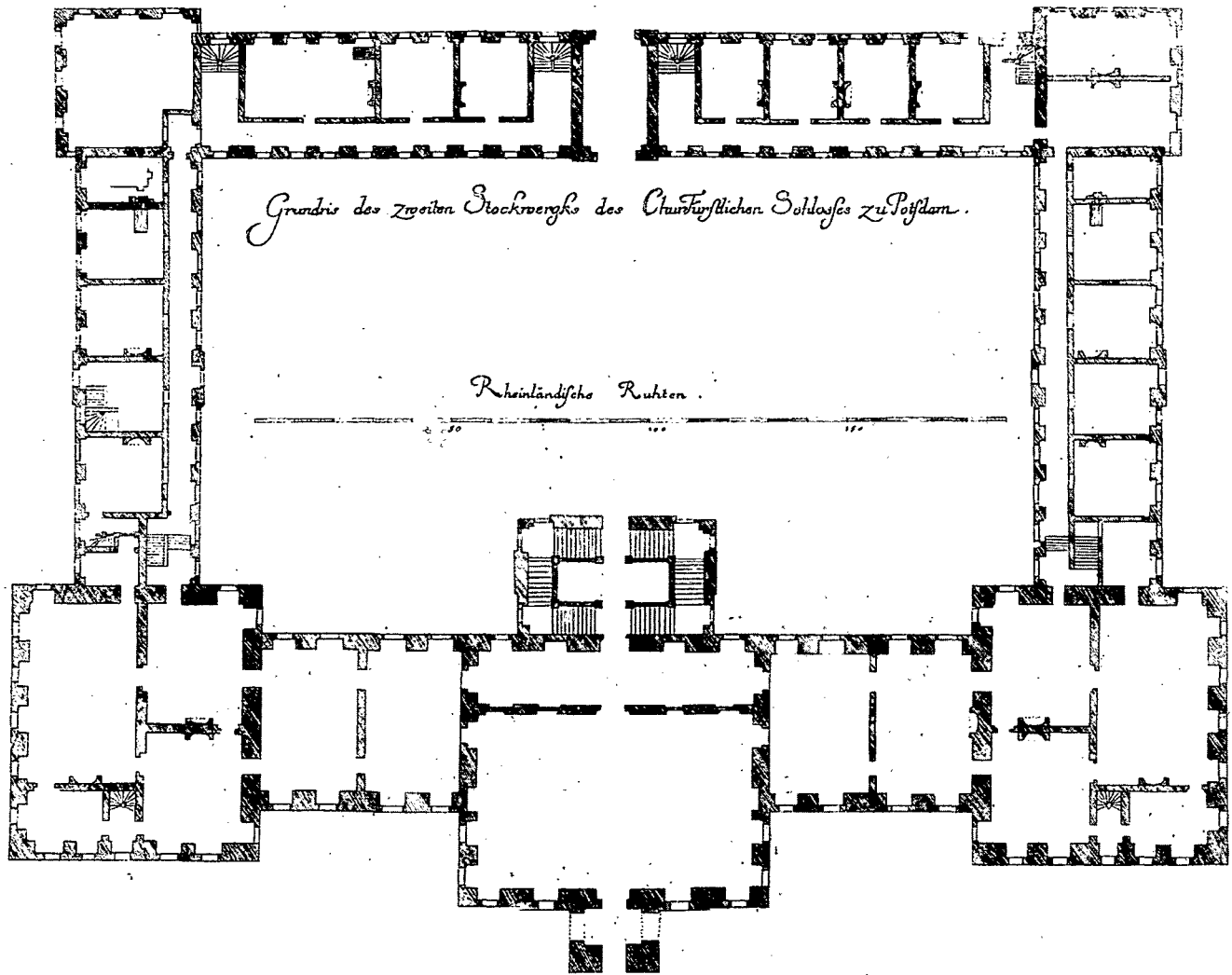
*Kurfürst hat mir ungemeyne Gnade und Ehre angedeyhen lassen [...] Sie haben mir befohlen allhier ein andres anzugeben, auch Fontainen zu suchen, welches alles also geglüct ist, dass S.Kf.D. vollkommenes Contentement darob nehmen, bin schon 3 Wochen ununterbrochen und stattlich gearbeitet.*⁴⁹ Herstelwerkzaamheden werden geleid door Memhardt en op 18 augustus 1662 kreeg Michiel Smids de opdracht ervoor te zorgen dat de 'waterkunstenaar' of *Röhrenmeister* Otto Heinrich Sauer in Potsdam een onderkomen zou krijgen. Sauer zou met een leiding van een halve mijl lengte het slot van water voorzien.⁵⁰

Het nieuwe slot leek sterk op de paleizen van Frederik Hendrik in Honselaarsdijk en Naaldwijk (afb. 8). De uitgewerkte ontwerpen werden hoogstwaarschijnlijk geleverd door Johann Gregor Memhardt, terwijl de organisatorische supervisie over de bouw in handen was van Philippe de Chieze. Deze berichtte op 20 april 1669 in zijn hoedanigheid van generaal-kwartiermeester aan de keurvorst *...belangend das schloss zu Potstamb, so thue E.K.D. unterthänigst referiren, daß solches in sehr guten stande, und erhoffe, es werden E.K.D. bei Dero, gott gebe, glücklichen ankunft daselbsten ein gutes contentement damit tragen; wie sie sich denn auch befunden, dass sich der mahler Marini ziemlich gebessert und fast die meiste gemächer gemalet.*⁵¹

Vanaf 1679 volgde een tweede bouwperiode. Memhardt, met wie Smids zo'n 25 jaar had samengewerkt, was in januari 1678 overleden. Een duidelijke opvolger was er niet, zodat Smids een deel van de werkzaamheden overnam. Met name de architectonische opdrachten zouden echter door iemand anders worden vervuld, namelijk de nog jonge, uit Wezel afkomstige Johann Arnold Nering (1659-1695). In 1675 werd hij in Berlijn als medewerker van Smids vermeld. Een jaar later kreeg hij van de Grote Keurvorst een stipendium om zich in de vestingbouwkunde te bekwamen en in 1677 werd hij voor een studiereis naar Italië gestuurd. Na de dood van Memhardt werd hij aangesteld als ingenieur en werkte hij aan het slot in Potsdam. Al snel zou hij zich tot de toonaangevende architect in Brandenburg ontwikkelen, naar wiens ontwerpen, zoals vroeger met Memhardt het geval was, Smids zijn projecten zou realiseren.⁵²

Daar de keurvorst sinds 1671 steeds vaker met zijn gevolg in Potsdam verbleef waren de voorhanden ruimtes niet voldoende. Daarom werden de beide zijvleugels verlengd en werd er een halfronde galerie met toegangspoort gebouwd. Smids wordt in verband met de slotbouw in Potsdam genoemd als hofbouwmeester, hoewel hij geen vast jaarloon schijnt te hebben ontvangen. Daar staat tegenover dat de bedragen die hij voor zijn afzonderlijke projecten opstreek enorm waren. Op 30 mei 1679 werd een stuk opgesteld waarin een deel van de slotbouw in Potsdam wordt omschreven, waarvoor Smids verantwoordelijk zou zijn (zie bijlage III). De werkzaamheden zijn nauwgezet omschreven: het ging om de verlenging van de beide zijvleugels en de afsluiting met een galerij en portaal. De vermoedelijke bouwtekeningen zijn na 1945 verdwenen. Het is niet waarschijnlijk dat Smids er verantwoordelijk voor is geweest.⁵³

Afb. 8. Plattegrond van het slot te Potsdam uit 1672. Waarschijnlijk naar het ontwerp van Johan Gregor Memhardt (Staatsbibliothek Preuß. Kulturbesitz Berlin).

Bij de uitbreiding moest Smids, zoals een tekening liet zien, een gebouw van 105 voet lang en 28 voet breed van twee bouwlagen oprichten, precies zoals het 'gebouw van het grote paviljoen tot aan de keuken met administratieve logementen, deuren en trappen, hetzelfde ook aan de andere kant van de kanselarij'.⁵⁴ Aan beide gebouwen moest op ieder einde een paviljoen zoals de keuken worden gebouwd, van 36 voet in het vierkant en hoog. Het ene zou als nieuwe keuken dienen, het andere als kapel. Van deze beide paviljoens moest een galerij van 260 voet lengte worden gebouwd. In het midden moest een sierlijke poort komen.

Wat de te gebruiken materialen betreft, wordt gezegd dat de aannemer de in de Potsdamse lushof nog aanwezige 'Rathenowsche Dach Steine' kan gebruiken. Ten behoeve van stenen en kalk waren hem twee steenbakkerijen, te weten in Möglin en Glindow ter beschikking gesteld, met de voorwaarde dat Smids de benodigde materialen op zijn eigen kos-

ten moest laten branden en de mensen moest betalen. *Desgleichen werden auch dem Annehmer die Zu solchen Gebäude, sowohl Zum Fundament, als Kalck benötigte Kalcksteine aus den Churfl. Kalckbergen gegen erlegung des gewöhnlichen Brecherlohns, gleichwie solche Sr. Churfl. Durchl. Zustehen kommen abgefolget.*⁵⁵ De keurvorst zou de aannemer zowel voor het gebouw als ook voor het steigerwerk benodigde hout, planken, glas, koper, blik en ijzer leveren en naar de bouwplaats laten brengen. De overige materialen, zoals stenen, kalk, en leem moest de aannemer op eigen kosten aanschaffen. Ook moest hij de metselaars, timmerlieden, smeden etc. betalen. De schilders en het gipswerk zouden echter door de keurvorst worden betaald, waaruit kan worden opgemaakt dat Smids alleen de ruwbouw aannam.

Het bedrag dat Smids in totaal zou ontvangen, bedroeg 6.000 taler. 2.000 hiervan ontving hij bij het kopen van de materialen, 2.000 als de balken lagen, 1.000 als de kap was gericht

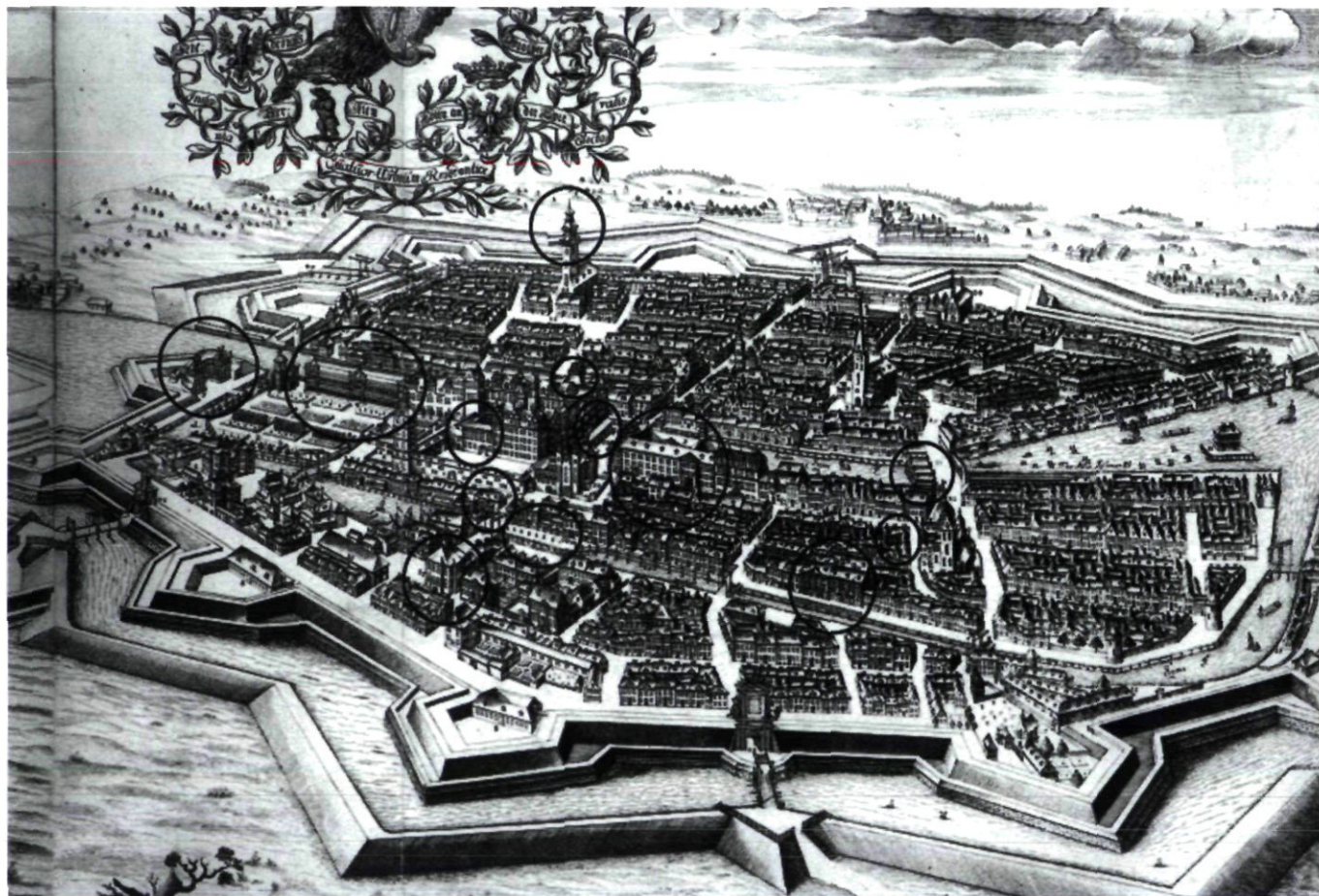
en nog eens 1.000 als het werk klaar was. In het verdrag is van een 'abriß' sprake.⁵⁶ Van 20 mei 1680 is een specificatie bewaard gebleven, die de werkzaamheden van Smids behandelt die buiten het contract waren geschied. Dit werk moest nog worden gecontroleerd. Het betrof een bedrag van 3.242 taler, waarvan er reeds duizend waren betaald.⁵⁷ Nog in 1685 kreeg Smids de opdracht de slotkapel te verrijken met een orgel, een gesneden kansel en twee galerijen.⁵⁸

De werkzaamheden aan het slot waren niet de enige projecten van Smids in Potsdam. In 1670 was hij betrokken bij de aanleg van de luthof en de bijbehorende gebouwen. In 1671 werd hij genoemd in verband met de bouw van de keurvorstelijke stallen en meerdere woonhuizen voor het hofpersoneel in Potsdam, op de *Freyheit am Lustgarten*⁵⁹, terwijl hij in hetzelfde jaar een kogelgietrij in Zehdenik inrichtte en hij in opdracht van de keurvorst een groot aantal kogels vanwege de oorlog met Frankrijk naar Holland stuurde. In 1672 schreef hij een verzoek aan de Keurvorst, om hiervoor te worden betaald. Het ging om een bedrag van 4.050 taler.⁶⁰ In 1682 bouwde hij weer op keurvorstelijke kosten in Potsdam huizen aan de Stallplatz.⁶¹ Drie jaar later, in 1685 bouwde hij de orangerie in Potsdam, naar ontwerp van Johann Arnold Nering.⁶²

Berlijn

De meeste tijd was Smids echter in Berlijn te vinden. Hier werkte hij onder andere aan de nieuwe vestingwerken, bouwde hij sluizen en huizen, waarvan de meeste geheel zijn verdwenen (afb. 9).⁶³ Al in de jaren zestig bouwde Smids aan de Spree in Berlijn het 'Huis van de Hertogin', een van de lange vleugels van het keurvorstelijke slot. Vrijwel tegelijk werkte hij aan de wederopbouw van de bekroning van de Mariakerk. Het bovenste deel van de toren werd in 1661 getroffen door de bliksem en door veldmaarschalk Otto von Sparr met een gericht schot naar beneden geschoten, om grotere schade te voorkomen. In de jaren 1663 tot 1669 werkte Smids aan de bouw van een nieuwe bekroning, waarvoor het ontwerp hoogstwaarschijnlijk door Memhardt was geleverd.⁶⁴

Een jaar later begon hij met de nieuwbouw van de keurvorstelijke stallen aan de Breite Straße 36-37, met gebruikmaking van oudere bouwmaterialen. De oude stal was op 27 augustus 1665 afgebrand en voor de nieuwbouw, die tot 1669 of 1670 zou duren, zou het ontwerp wederom van Memhardt stammen. Het aangrenzende huis van Von Ribbeck, dat door de keurvorst was gekocht, werd nu bij het grondstuk van de

Afb. 9. Berlijn op enigszins geïdealiseerde vogelvluchttekening uit 1688 van J.B. Schultz. Aangegeven zijn de projecten in de stad waarbij Smids als aannemer betrokken was (Kupferstichkabinett Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz Berlin).

stallen getrokken, zodat deze konden worden vergroot. Er ontstond een stallencomplex met een rechthoekige plattegrond met twee binnenhoven. Hiervan is de vleugel aan de Breite Straße behouden.⁶⁵

In dezelfde periode werkte Smids aan de reparatie van een oud prieel op het terrein van het latere slot Monbijou. Het ging hierbij waarschijnlijk om het gebouw dat in 1668 werd beschreven als *ein Haus mit Fachwerk von Steinen ausgeflochten*. Er moet een bericht van Smids hebben bestaan over de toestand van het huis, dat half op palen in de Spree was gebouwd. De keurvorst gaf op 10 januari 1669 het bevel tot reparatie van het gebouw.⁶⁶ In 1673 bouwde Smids in Berlijn het huis van *Obersteutenant* von Wolfersdorf.⁶⁷ In 1674 volgde een decreet naar aanleiding van een verzoek door Smids. Het concept, door Rath Meinders ondertekend en daterend van 2 januari 1674, betreft een keurvorstelijk bevel aan de 'Obersten Lieutenant den von Wölfersdorf' *wegen der ihn annoch restirenden 1000 thlr. von dem erbauten Hause ohne längerer Verzug contentieren, und nach so lang gehabter geduld klaglos* te stellen.⁶⁸

Eveneens in 1674 diende Smids, samen met hofbouwmeesters Von Grumbkau en Blesendorf, ervoor te zorgen dat honderd pramen, geladen met kalksteen kostenloos aan de raad van het stadsdeel Friedrichswerder werden geleverd. De keurvorst wees een stuk grond aan waar een nieuwe kerk zou moeten worden gebouwd en schonk materialen. Toch zou de bouw van de kerk lange tijd in beslag nemen. In 1680 werd zowel een gereformeerde als een lutherse dominee aangesteld, die in het zojuist gereedgekomen raadhuis hun diensten moesten houden. In hetzelfde jaar wees de keurvorst een noordelijk van de Werdersche Markt gelegen bouwplaats aan waar een kerk en een pastorie zouden worden gebouwd. Von Grumbkau en Smids kregen het bevel ervoor te zorgen het terrein bouwrijp te maken en aanwezige gebouwen af te breken. Dit leverde echter zoveel problemen op, dat het plan in 1684 strandde. De keurvorst verlangde een overzicht van de tot dan toe gemaakte kosten en wilde weten waar het ter beschikking gestelde hout en andere materialen waren gebleven. Hij beval Von Grumbkau en de magistraat van de Friedrichswerder aan de tand te voelen en *insbesonderheit auch unsern Hofbaumeister Michel Matthias Schmidt darüber zu vernehmen*. Smids was al sinds 1669 raadsheer van het stadsdeel Friedrichswerder.⁶⁹ De uitkomst hiervan is helaas niet bekend. Aan de uiteindelijke bouw van de kerk schijnt Smids geen deel te hebben gehad.⁷⁰

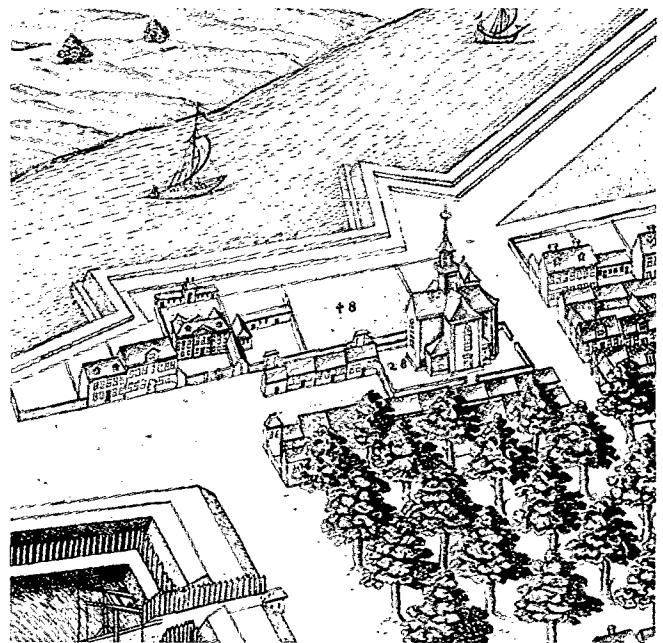
Een andere kerk die in deze jaren tot stand kwam, was die in de Dorotheenstadt (afb. 10). Het bebouwingsplan van deze stadsuitleg was in 1673 geleverd door Blesendorf en in 1677 werd een predikant voor de nieuwe gemeente aangesteld. De diensten werden in de zomer in de open lucht Unter den Linden gehouden, terwijl 's winters in het huis van de uit Hamburg afkomstige Paul Groote werd gekerkt. Tussen 1678 en 1687 was Smids betrokken bij de bouw van de Dorotheenstädtische Kirche, al zijn zijn precieze activiteiten niet bekend.⁷¹ De kerk, waarin Smids in 1692 zou worden begraven en tot in de Tweede Wereldoorlog zijn graf te vinden

was, is waarschijnlijk ontworpen door de uit Nijmegen afkomstige Rutger van Langevelt (1635-1695). Van Langevelt was hofschilder in Berlijn, maar gaf ook les in tekenen en wiskunde. De keurprinsen, een zoon van bouwmeester Cornelis Ryckwaert en Johann Christoph Memhardt (Gest. 1726), een zoon van de in 1678 gestorven bouwmeester, behoorden tot zijn leerlingen.⁷²

De kerk was de eerste protestantse nieuwbouw in Berlijn. Het was een kruisvormige centraalbouw met hoekinbouwen, zoals dat in Nederland het geval was bij de door Jacob van Campen ontworpen Nieuwe Kerk in Haarlem (1645-'49), de kerk van 's Gravenland (1657-'58), van Oudshoorn (1663-'65) en de Oosterkerk in Amsterdam (1669-'71) van Adriaan Dortsman. De Dorotheenstädtische Kerk in Berlijn zou van grote betekenis blijken voor de achttiende-eeuwse kerkbouw in Brandenburg.⁷³ Maar ook in de zeventiende eeuw zouden in Brandenburg meerdere protestante kerken als centraalbouw worden gebouwd, zoals de dorpskerken van Bärenklau, Lindenberg (door Cornelis Ryckwaert) en Neu-Holland.⁷⁴

Het stadslot in Berlijn

Smids was tevens betrokken bij de bouw aan het slot in Berlijn. Dit slot was al sinds het midden van de vijftiende eeuw in handen van de Hohenzollern en na de verhuizing van de residentie van Kleef naar Berlijn, in het jaar 1650 had de

Afb. 10. De Dorotheenstädtische Kirche op de vogelvluchtkaart van Schultz. Het huis ten westen van de kerk met voorhof, middenrisaliet en fronton, was het woonhuis van Smids. Na zijn dood zou hij in de kerk tegenover zijn huis worden begraven (Kupferstichkabinett Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz Berlin).

keurvorst tot ingrijpende maatregelen aan het vervallen slot besloten. Toen hij naar Berlijn kwam was de stad na de Dertigjarige Oorlog verwaarloosd, een derde van de bevolking was omgekomen, vele gebouwen stonden leeg en het omliggende land was geplunderd en verarmd.⁷⁵

Smids' betrokkenheid bij de bouwwerkzaamheden ligt voor de hand. Kijken we naar de samenwerking met Chieze, Memhardt en Nering, dan laten zich zelfs nog meer bouwactiviteiten van Smids in het Berlijnse stadslot vermoeden dan door de historie zijn overgeleverd. Chieze had het opzicht over de werken aan het slot tot aan zijn dood in 1673 en samen met zijn neef, luitenant Ludwig von Chieze bouwde hij in 1670 en in de volgende jaren huizen op de Werder en ontwikkelde hij het plan een fontein te bouwen. Ook het gebouw van de oude munt en de oude Packhof werden onder zijn leiding gebouwd. Chiezes opvolger Blesendorf werkte eveneens samen met Smids, maar het zou Nering zijn die de grote veranderingen voor zijn rekening zou nemen.

In het kader van de vele bouwwerkzaamheden werd een deel van de gebouwen van het oude Dominicanerklooster geconfisceerd. Als tegemoetkoming stelde de keurvorst gratis bouwhout ter beschikking, afkomstig van de domeinen in Rüdersdorf, zo'n 25 kilometer ten oosten van Berlijn, waar ook belangrijke kalksteengroeves waren.⁷⁶ Het hout was bestemd voor de bouw van twee korenhuizen, waar de in natura betaalde pacht kon worden opgeslagen. Omdat *Oberjägermeister* Van Oppen echter geen hout wilde leveren zonder een schriftelijke bevestiging, werd een stuk opgesteld waarin het benodigde hout werd omschreven. Een van de ondertekenaars was Michiel Smids. De andere ondertekenaars waren Andreas Welle, die namens de kerk optrad en een verder onbekende Nicolaus Reichman. De twee korenslagplaatsen waren eenvoudige vakwerkgebouwen, die in de Spandauer Strasse werden gebouwd. Zij hadden twee bouwlagen, een zolderverdieping en een grote inrijpoort. Wanneer de gebouwen zijn verdwenen is niet bekend.⁷⁷

In de jaren 1684-1686 werd de grote of Albastzaal in het slot

gebouwd. Smids werkte hiervoor samen met Nering.⁷⁸ Op 18 maart 1685 sloot Smids bovendien een contract af voor de bouw van de orangerie (Pomeranzhaus) in de Berlijnse lusthof. Het gebouw was evenals dat in Potsdam ontworpen door Nering (zie bijlage IV).⁷⁹ De halfronde bouw in de lusthof was ongeveer honderd meter lang en tien meter breed en stond op het bastion aan het einde van de lusthof (afb. 11). Het was hiervan gescheiden door een kleine houten brug over een binnengracht. Smids moest de fundamenten naar eigen goeddunken aanleggen en vier voet dik opmetselen. Waarschijnlijk om materiaal en gewicht te sparen is in het contract sprake van grondbogen. Het muurwerk zelf zou drieënhalve steen dik worden, zonder daarbij de pilasters te tellen, die nog eens een halve steen dik waren. Het muurwerk was tot aan de daklijst 22 voet hoog. De basementen en kapitelen zouden uit een niet nader omschreven natuursteen moeten worden vervaardigd, terwijl Smids er ook voor verantwoordelijk was dat de gang van het gebouw bestraat zou worden. Hij moest de orangerie van een verwarmingssysteem voorzien, om de planten in de winter te beschermen voor de kou. Tenslotte moest hij een dak met een liggende stoel en dubbele dekking aanbrengen. In het contract wordt benadrukt dat Smids ervoor verantwoordelijk is dat alle metselaars, timmerlieden, steenhouwers, schrijnwerkers, glazeniers, smeden, leemwerkers en wat dies meer zij, op grond van de bouwtekeningen het gebouw tot perfectie zouden brengen. Alleen voor het stucwerk zou Smids niet verantwoordelijk zijn. Hij ontving voor het werk 7.500 taler, waarbij de keurvorst gratis bouwhout ter beschikking stelde en baksteen en kalk tegen onkostenprijs. Het werk was waarschijnlijk begin 1687 klaar. De orangerie en werd bij de bouw van de Nationalgalerie door Schinkel, in 1822 afgebroken.⁸⁰

Op 6 april 1687 tekende Smids een volgend contract voor de bouw van de nieuwe bibliotheekvleugel aan het slot (zie bijlage V). De oude bibliotheek, die de keurvorst in 1661 voor eigen gebruik had geopend, voldeed niet meer. Bovendien had de vorst het plan opgevat er een openbare bibliotheek

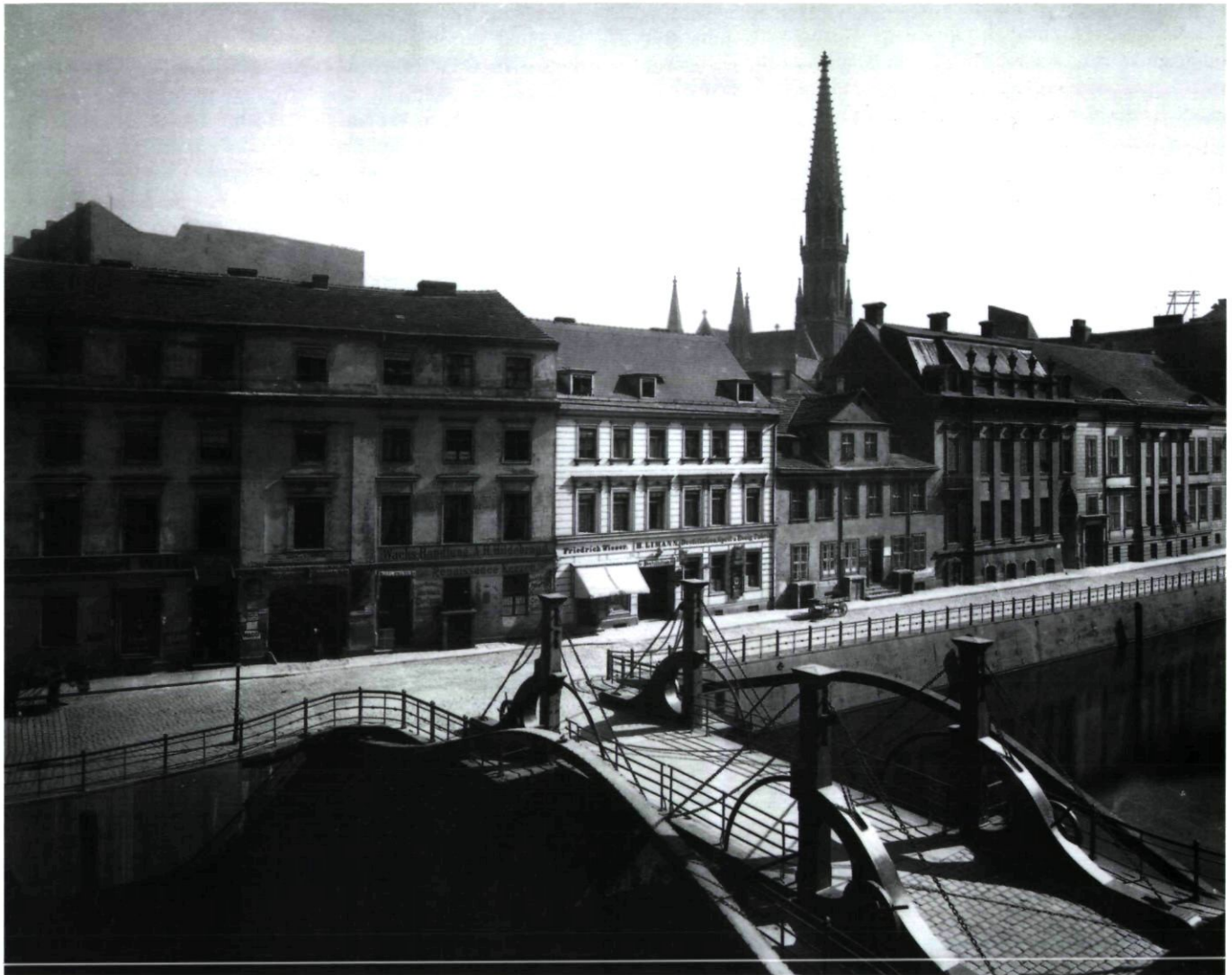

Afb. 11. De door Johann Arnold Nering ontworpen en door Michiel Smids gebouwde orangerie in de Berlijnse lusthof bij het slot. Rechts is de 'grot', het prieel van Johann Memhardt te zien. Tekening van Joh. Stridbeck 1690 (Staatsbibliothek Preuß. Kulturbesitz Berlin).

Afb. 12. Blik op het Berlijnse stadslot in 1690. Links is de onvoltooid gebleven bibliotheek zichtbaar, waarvan Smids in 1688 de aannemer was. Tekening van Joh. Stridbeck uit 1690 (Staatsbibliothek Preuß. Kulturbesitz Berlin).

Afb. 13. De Friedrichsgracht op een foto van Waldemar Titzenthaler uit 1909. Rechts zijn de aan Smids toegeschreven huizen op nummer 57 en 58 te zien.

van te maken, voor iedereen die kon aantonen dat hij in staat was er gebruik van te maken. Daarvoor ontwierp Nering een gebouw dat aan de oostzijde van de lusthof zou moeten komen langs de Spree, op de plaats van de oude afgebroken orangerie en in het verlengde van de Apothekersvleugel.

Het contract beschrijft een ander gebouw maar vertoont hier een daar woordelijke overeenkomsten met dat voor de orangerie. De bibliotheek zou 434 voet lang en 46 voet diep worden en drie paviljoens bevatten, die door twee tussenstukken met elkaar verbonden zouden worden. Het fundament moest weer zo diep worden uitgegraven als Smids nodig achtte, totdat een goede zandlaag was bereikt. De dikte van het fundament zou acht voet bedragen of met roosters en grondbogen worden aangelegd. De begane grond kreeg muren van bijna vijf voet dik en zou 22 voet hoog in rustica worden gebouwd. Op de eerste verdieping werd de muur bijna vier voet dik, de verdieping zelf zou bijna 18 voet bedragen. De tweede ver-

dieping tenslotte werd tien voet hoog bij een dikte van drie voet, zodat de gehele hoogte van het fundament tot aan de lijst bijna 50 voet (en niet 54 voet zoals het contract vermeld) zou bedragen. De uitzonderlijke dikte van de muren had ongetwijfeld te maken met het voornemen veel boeken in het gebouw op te slaan, waarvoor een sterke constructie nodig was. De basementen en kapitelen moesten uit een harde zandsteen worden vervaardigd, *nach der Jenighen ordre*. Twee lijsten rondom de drie voorgenomen paviljoens zouden eveneens uit deze zandsteen moeten worden gemaakt. De overige lijsten konden uit baksteen worden vervaardigd, waarbij in het contract naar een 'StandtZeichnung' wordt verwezen. Het gebouw moest een mansardedak met liggende stoel-constructie en dubbele dekking krijgen. De drie paviljoens kregen een 'Kreutzkappel'. Het interieur moest van een betimmering worden voorzien, zodat er stucwerk op zou kunnen worden aangebracht. De gang op de begane grond werd met klinkers

of Rathenowsche vloertegels belegd, de vloeren op de verdiepingen met planken van veertig voet lang en twee duim dik. De beelden die op de paviljoens zouden komen te staan, het stucwerk en het schilderwerk maakten geen deel uit van het contract. Smids zou voor het gehele werk maar liefst 26.000 taler krijgen, die in termijnen zouden worden betaald. Voor het materiaal werd hetzelfde overeengekomen als voor het orangerie, met die uitzondering, dat de keurvorst Smids de oude orangerie schonk, met alle steen, planken en hout, om dat voor het fundament en de steigers te gebruiken. Het afbreken ervan kwam echter voor rekening van Smids.⁸¹

Op 27 juni 1691 is sprake van een *Assignation auff einige Summen für d. Hoffbaumstr. M.M. Schmieden, der die Galerie hinterm Schlosse zu Berlin auffgebauet, auch die Bibliothek zu bauen angefangen*.⁸² Van de bibliotheek werd echter uiteindelijk alleen de begane grond gebouwd. De dood van de keurvorst, op 9 mei 1688 maakte een einde aan de bouwwerkzaamheden. Alleen de muren van de begane grond waren gebouwd, zoals op een tekening van Johan Stridbeck uit 1690 te zien is (afb. 12). Bernhard Schultz, die in 1688 zijn vogelvluchtkaart van Berlijn publiceerde, beeldde de bibliotheek als geheel af. Mogelijk heeft hij over de plannen van Nering beschikt. Het gebouw kreeg uiteindelijk een nooddak. In 1719 werd er een rosmolen in gebouwd.⁸³

Andere onderdelen van het slot waaraan Smids zou hebben gewerkt, worden door Ladendorf genoemd. Het zijn in 1685 de bouw van de Eishof en verder, zonder jaartal de noordvleugel naar de Spree, de kamer van keurvorstin Sophie Charlotte boven de Erasmuskapel, die na de dood van Nering door Grünberg is voltooid.

Woonhuizen

Smids heeft voor zover valt na te gaan vrijwel altijd in Berlijn gewoond. Op 7 februari 1664 kreeg hij bij keurvorstelijk decreet *eine Baustelle aufm Werder verschrieben*, waarover hij geen grondbelasting hoefde te betalen. De aanleiding voor de schenking waren zijn prestaties bij het bouwen en zijn trouwe diensten, maar mogelijk was het ook een poging van de keurvorst om een schuld aan Smids te voldoen, zonder daarbij de staatskas aan te spreken. Het ging om een stuk grond van ruim 25 vierkante roeden, waarop al een gebouw stond. Het stuk grond lag tussen de Werdersche sluis en het huis van de Hollandse bakker Cornelius Geritsz in.⁸⁴ De bouwgrond die Smids van de keurvorst kreeg gebruikte hij om er een woonhuis voor zichzelf te bouwen, dat hij enkele jaren voor zijn dood aan *Hofbauschreiber* Jänicke zou verkopen.⁸⁵

Een tweede woonhuis bouwde Smids in de Dorotheenstadt. Naast de scheepswerf, die Smids in 1680 had ingericht, huurde hij in 1681 op keurvorstelijk bevel het buurpand, om een pruisische scheepsbouwer met zijn knechten vanaf Pasen onder te brengen. In 1684 moest Smids de waarde van het huis schatten, omdat de keurvorst het nu wilde kopen. Uiteindelijk kwam het huis in het bezit van Smids, vermoedelijk als geschenk van de keurvorst of als betaling in natura voor geleverde diensten. Smids bouwde vervolgens twee huizen op het

grondstuk, een voor zijn familie en een voor zijn zoon. Ook dit pand vertoonde, voor zover de afbeelding van Schultz betrouwbaar kan worden geacht, classicistische kenmerken.⁸⁶ De stadsuitbreidingen van Berlijn zorgden ervoor dat Smids ook andere betrokkenheid bij de huisbouw had: nadat het stadsplan van de Dorotheenstadt was afgestoken, leverde hij op 10 mei 1681 voor hofschilder Jacques Vaillant - die een portret van Smids zou vervaardigen - een *Bescheinigung* over een grondstuk in de Dorotheenstadt, zuidelijk van Unter den Linden. In 1685 reguleerde Smids de afbouw van leem voor de Spandauer Tor, ten behoeve van de huisbouw in de Dorotheenstadt.⁸⁷

Bij de aanleg van de Friedrichsstadt had Smids in 1688 samen met Nering, Von Grumbkow en *Geheimrat* von Dancelmann zitting in een commissie, die zich met de aankoop van de grondstukken bezighield, *welche die Äcker und Wiesen, worauf die neue Friedrichsstadt gebauet werden soll, so gut als möglich erhandeln sollen*.⁸⁸ De huizenblokken werden zo'n 120 tot 150 meter lang en 75 meter diep. Op de binnenterreinen zouden tuinen komen. Bovendien was Smids sinds 1678, het jaar waarin Memhardt was gestorven *fortgesetzt bei Verteilung und Anweisung der Baustellen des Werder in Anspruch genommen*.⁸⁹ In 1682 zou hij naar ontwerp van Nering enkele woonhuizen hebben gebouwd in de buurt van de drie jaar later gebouwde Kutschpferdestalle.⁹⁰

De (verdwenen) huizen Friedrichsgracht 57 en 58 worden al lang aan Smids toegeschreven (afb. 13). De Friedrichsgracht ontstond door de aanleg van de nieuwe vestingwerken. De oorspronkelijke vestinggracht, die al langer als sluisarm dienst deed, kwam binnen de muren te liggen en de oude Cöllnse stadsmuur werd afgebroken. In 1679 werd een kade weg aangelegd en in de jaren die volgden werden aan beide zijden van het water huizen gebouwd. Om nu een uitspraak te doen over de waarschijnlijkheid van een aantal toeschrijvingen aan Smids, verwijzen we naar een opmerking van Friedrich Nicolai, uit zijn *Beschreibung* van 1786. Hij merkt op: *Es ergingen 1689 bis 1691 wiederholte Befehle, daß Niemand anders als nach Nerings Rissen bauen sollte, mit der Drohung, widrigenfalls die Häuser wieder abbrechen zu lassen*.⁹¹ Wanneer de beide huizen die hier aan Smids worden toegeschreven (nrs. 57 en 58) precies gereed waren, is niet duidelijk. Hoewel ze op de vogelvluchtkaart van Schultz uit 1688 staan afgebeeld, zien we op deze kaart tevens de afgebouwde bibliotheek, terwijl deze in werkelijkheid nooit boven de begane grond uitgebouwd zou worden. Stridbeck, die op dit punt betrouwbaarder is, beeldt de huizen af op een aquarel van 1690.

Het huis Friedrichsgracht 57 (afb. 14) werd in opdracht van *Holzschreiber* Johann Lauer gebouwd. Het huis, dat negen vensterassen telde, sluit met zijn kolossale pilasterorde direct aan op de huisontwerpen van Philips Vingboons en Pieter Post en is mogelijk ontworpen door Nering. Over de bouwgeschiedenis is niets bekend. Friedrichsgracht 58 (afb. 15) werd in 1686 gebouwd in opdracht van *Geheimsekretär* Heinrich Butendach. De bouwheer was tevens eigenaar van het erachter gelegen perceel Brüderstraße 12. Toen in 1680 de Cöllnse

stadsmuur werd afgebroken, kocht hij het tussen zijn grondstuk en de muur gelegen stuk land voor 1.000 taler, om er het huis Friedrichsgracht 58 op te bouwen. Al in 1690 verkocht hij het huis aan Heinrich von Ilgen, zodat kan worden vermoed dat het huis vanuit speculatieve motieven is gebouwd. Dit huis, dat wat smaller is dan nr. 57 en zes traveeën telt, is eveneens van een kolossale pilasterorde voorzien. Rond 1765 werd dit huis van binnen verbouwd. Het had twee verdiepingen, zes assen met hof en achtergebouwen. Het trappenhuis en de feestzaal moeten rond 1700 zijn ontstaan. De decoraties hiervan worden toegeschreven aan de kring rond Andreas Schlüter. Het huis is in 1944 door een luchtaanval vernield. De resten zijn in 1950 verwijderd.⁹²

Op de hoek van de Breite Strasse en de Scharrenstrasse bouwde Smids tenslotte een aanzienlijk huis voor de burger

Von Appell. Het huis telde negen traveeën, had gebosseerde pilasters en was van een tympaan voorzien. In de negentiende eeuw is het huis ingrijpend verbouwd, in de Tweede Wereldoorlog is het verwoest.⁹³

Overige opdrachten en nevenactiviteiten

De stroom van opdrachten en activiteiten is zo groot geweest, dat het nauwelijks mogelijk is hiervan in een kort bestek een overzicht te geven. Daarbij komt, dat Smids niet alleen als bouwondernemer en ingenieur heeft gewerkt, maar dat zijn activiteiten als handelaar en bemiddelaar minstens zo belangrijk zijn geweest. Zo kreeg hij in 1676 van de keurvorst de opdracht om in Holland een jacht te bestellen. De kosten hiervan bedroegen 2.076,5 taler. De betaling aan Smids

Afb. 14. Friedrichsgracht 57 rond 1910 (uit Gut 1917)

geschiedde in hout, waarmee hij vervolgens in Berlijn schepen liet bouwen voor de verkoop. In hetzelfde jaar was hij verantwoordelijk voor de bouw van enkele bruggen, een kogelgieterij en huizen in Potsdam.

In 1677 werd hij in Potsdam als *Aufsichter* van het *Bauwesen* aangesteld, om de gestorven Blesendorf te vervangen en vulde hij andere opdrachten, waarbij hij niet kieskeurig was en waartoe ook een veestal en een kroeg behoorden. Een ont-

werp voor een kroeg in Caputh leverde hij in 1674. Opdrachtgever Warnecke had een tekening van Smids gekregen maar vond het niet nodig de dure bouwmeester ook de opdracht voor de uitvoering ervan te gunnen: *...man könne dazu gemeine Zimmerleute nehmen, die nicht so kostspielig sind. Der Verwalter von Caputh wisse billige Männer dafür.*⁹⁴ Ondanks deze feiten blijft de figuur van Smids binnen het Brandenburgse bouwbedrijf nogal ongrijpbaar en lijkt zijn aanstelling

Afb. 15. Friedrichsgracht 58 (uit Gut 1917).

eerder te passen in het beeld van het ad hoc-beleid van de keurvorst, dat al eerder werd geschetst. In de bronnen is sprake van korte vermeldingen of onduidelijke betalingen, zonder dat hierbij zijn 'bedrijfsvoering' of activiteiten tot in detail bekend worden. Een voorbeeld daarvan is een document dat dateert van 18 februari 1677. Het stuk gaat over de bouw van een huis (een jachthuis of prieel voor de keurvorst) in Schenkendorf. De keurvorst schrijft aan de *Oberjägermeister* dat deze weet, dat de keurvorst met *Michel Matthias Schmidt* vanwege de bouw van een huis in Schenkendorf heeft gesproken. De *Oberjägermeister* kreeg het bevel de 100.000 stenen die in Caputh stonden naar Schenkendorf te laten brengen en ook de *Verfügung* te doen, dat het daartoe benodigde hout kan worden gekapt, zodat bij het intreden van de lente direct met de werkzaamheden kon worden begonnen.⁹⁵ Zo blijft de betrokkenheid van Smids bij een groot aantal bouwprojecten onomschreven.

In 1678 kreeg Smids de opdracht de bouwrekeningen van het Junkerhaus in Frankfurt aan de Oder te controleren, wat mogelijk daarmee te maken heeft dat het herstel van het gebouw, onder leiding van Cornelis Ryckwaert, te lang duurde.⁹⁶ In 1679 reisde hij naar Königsberg, wat waarschijnlijk met de bouw van schepen te maken heeft gehad en in 1680 richtte hij de al genoemde *Schiffsbauhof* aan de Dorotheenstraße in. Bovendien kreeg hij een jaar later, in 1681 het landgoed Lichtenberg geschonken van de keurvorst.⁹⁷ Wederom een jaar later, in 1682 maakte Smids een reis naar Holland. Voordat hij vertrok nam hij in Potsdam en Glienicke nieuwe gebouwen in ogenschouw.⁹⁸ De reden voor de reis is niet helemaal duidelijk, al moet er hier op worden gewezen dat in dit jaar de beeldhouwer Bartholomaeus Eggers door bemiddeling van Smids de opdracht kreeg tot het leveren van een dozijn beelden in Italiaans marmer aan de keurvorst.⁹⁹

Anders dan zijn collega-bouwmeester Cornelis Ryckwaert, was Smids tamelijk plaatsgebonden. Had Ryckwaert een gebied dat zich uitstrekte van Rügenwalde aan de Oostzee in Pommeren tot Dessau in Sachsen-Anhalt, Smids beperkte zich veel eerder tot Berlijn en Potsdam. Een uitzondering hierop vormen zijn activiteiten in Schwedt a.d. Oder, zo'n honderd kilometer ten noord-oosten van Berlijn, waar Ryckwaert en Smids ook met elkaar te maken hadden. Zijn bemoeienissen met Schwedt lijken in 1680 te beginnen. Op 21 maart werd vanuit de residentie gemeld dat zodra de bouwmeester terug in Berlijn zou zijn, hij de beloofde kalk en stucwerkers naar Schwedt zou sturen, ten behoeve van de door Cornelis Ryckwaert geleide slotbouw.¹⁰⁰ Slechts stucwerker Giovanni Belloni is met naam genoemd.¹⁰¹ Belangrijker waren Smids werkzaamheden aan het tot de *Herrschaft* Schwedt behorende Ordensschloß Wildenbruch (tegenwoordig Swobnica, Polen) in Pommern, in de jaren 1680-1683.¹⁰² Ook hier komt Smids' aanwezigheid niet uit de lucht vallen. In 1680 verwierf de keurvorstin het *Amt* en slot Wildenbruch, dat samen met 15 dorpen voorheen eigendom van de Johannerorde was geweest. De keurvorstin had het plan Schwedt tot residentiestad voor haar oudste zoon Philip uit te bouwen en in dit kader kwamen belangrijke bouwmeesters en kunst-

naars naar Schwedt. Op zijn laatst sinds 1685 maar mogelijk eerder was Johann Arnold Nering door de keurvorstin aangezet om het toezicht op alle in Schwedt ontplooiden werkzaamheden te houden. Voor de specificatie van de kosten van het te repareren slot Wildenbruch was eveneens Nering verantwoordelijk en ook op de slotbouw hield hij toezicht.¹⁰³

Smids was op 8 augustus 1682 en op 14 maart 1687 in Schwedt. Na de stadsbrand van 1681 kreeg hij de opdracht voor de wederopbouw en de stadsplanning. Hoewel het stadsplan van Schwedt in het verleden afwisselend aan Ryckwaert en Smids is toegeschreven, passen de activiteiten in de werkzaamheden van Smids, die in Berlijn ook bij de uitleg van de Friedrichsstadt actief was. Een aan Smids toegeschreven tekening laat de stad met een gebruikelijk schema van een rastervormig stratennet met een vierkante marktplaats en een kerkplein zien.¹⁰⁴ Het hier en daar onregelmatige verloop en de afwijkingen tussen de tekening en de uiteindelijke stadsplattegrond doen vermoeden dat de tekening, waarvan de status en datering niet bekend is, niet meer dan een ruwe schets is.¹⁰⁵

Uit het jaar 1684 stamt de toren van de stadskerk St. Katharinen in Schwedt, die aan Smids wordt toegeschreven.¹⁰⁶ De toren werd in de planmatige nieuwbouw van de stad tussen 1684 en 1689 gebouwd en na de branden van 1681 en 1684 aan de middeleeuwse stadskerk toegevoegd. Rond 1687 leverde Smids een tekening voor een veestal, een langgerekt gebouw van 150 voet lang en 50 voet breed. Het ging om een gebouw uit vakwerk met een Vlaamse gevel in het midden-deel. Of het gebouw, dat voor 164 stuks rundvee was berekend, werkelijk is gebouwd, is niet bekend.¹⁰⁷ Op 14 maart 1687 tekende Smids in Schwedt een contract voor de reparatie van de slotkapel. Uit het document blijkt nog maar eens hoe contractant, aannemer en uitvoerder van elkaar gescheiden waren en hoe Smids werkelijk als ondernemer functioneerde: het contract werd gesloten door *Hauptmann* von Grumbkow enerzijds en *Bawmeister* Smids anderzijds, waarbij echter direct werd vermeld dat de uitvoering van het werk *Tischler* Burchard Probst zou zijn. Hij zou zorgen voor een lijst rond de galerij, paneelwerk, een vloer en de bekleding van balken, *alles zoals het op de tekening stond vermeld en zoals de bouwmeester het had bepaald* (zie bijlage VI).¹⁰⁸

Op 28 maart 1689 wordt Smids nog eens als hofbouwmeester bevestigd, hetgeen met het aantreden van de nieuwe keurvorst in verband kan worden gebracht. Hij had toen 37 dienstjaren.¹⁰⁹ Rond 1690 zou hij nog verantwoordelijk zijn voor de bouw van het *Amtshaus* van Freienwalde.¹¹⁰ *Nauwelijks als scheppend architect werkzaam, representeerde hij veel meer het type van de vroegkapitalistische bouwondernemer* schreef Uwe Heckner bijna 300 jaar later en het is precies dat beeld, dat uit de analyse van zijn werkzaamheden naar voren komt.¹¹¹

Besluit

Smids stierf op 24 juli 1692 in zijn huis aan de Spree te Berlijn, vier dagen nadat zijn zoon Adrianus was gestorven.¹¹² Zijn erven gaven aan in Hamburg te wonen, maar vader en

zoon werden in Berlijn begraven in de Dorotheenstädtische Kirche.¹¹³ Zijn graf, met daarop een buste in zandsteen is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.¹¹⁴ De erven verkochten Smids' houtzaag- en volmolen.¹¹⁵ Omdat de molen in slechte staat was, had de keurvorst nog aan Smids toestemming gegeven de molen tot maalmolen om te bouwen, maar vanwege Smids' afwezigheid en ziekte was het hier niet meer van gekomen.¹¹⁶ *Geheimrath en Kammergerichtspräsident* Sylvester von Danckelmann, die samen met Smids en Nering in de bouwcommissie van de Friedrichsstadt had gezeten, kocht een stuk grond in de Dorotheenstraße 27 van de erven van Smids.¹¹⁷ Vanwege de beschuldiging dat Smids onrechtmatig gebruik zou hebben gemaakt van zijn positie - ook Benjamin Raule zou deze beschuldiging treffen - werd er tussen de erven Smids en de keurvorst een langdurige strijd gevoerd om het vermogen en het huisbezit van de bouwmeester.¹¹⁸

De dood van Smids valt in een tweede korte periode waarin veel Nederlandse bouwmeesters en architecten die in Brandenburg actief waren, stierven. In het midden van de jaren zeventig waren tussen 1673 en 1678 zowel Philippe de Chieze, Ernst Blesendorf en Johann Gregor Memhardt gestorven. In de jaren negentig volgde een tweede stroom sterfgevallen, die het Brandenburgse bouwbedrijf diep trof. Op 9 november 1693 stierf Cornelis Ryckwaert in Küstrin, op 15 maart 1695 de hofschilder en architect Rutger van Langevelt en in oktober 1695 Johann Arnold Nering. Deze laatste had in 1692 de waterbouwkundige werkzaamheden van Smids overgenomen, voor 400 taler per jaar.

Smids heeft in zijn lange loopbaan aan veel projecten gewerkt, die steeds onder Nederlandse invloed stonden. Daarbij vormt zijn eigen inbreng op het gebied van waterbouw, molenbouw en andere activiteiten een weerslag van de stand van kennis zoals die op dat moment in de Nederlanden voorhanden was. Maar ook Smid's manier van ondernemen en handel drijven kan Nederlands worden genoemd. Door zowel als bouwmeester actief te zijn, maar tevens bestuurlijke functies te vervullen, in hout en ijzer te handelen, opdrachten voor de keurvorst uit te voeren et cetera, wist hij het risico van zijn ondernemingen te spreiden, hetgeen beantwoordt aan de wijze waarop de grote Amsterdamse handeldhuizen als Trip of De Geer hun zaken organiseerden. Zijn kapitaalkrachtigheid kan voor de keurvorst een reden zijn geweest hem naar Brandenburg te halen. Met name de chaotische financiering van een groot aantal bouwprojecten maakte het noodzakelijk dat juist bouwondernemers bij uitstel van betaling niet onmiddellijk in het nauw kwamen of hun biezen pakten. Hierbij doet zich onmiddellijk de vraag voor in hoeverre Smids met eigen kapitaal handelde en hoe groot zijn onderneming werkelijk was. Wat het kapitaal betreft, is het niet uitgesloten dat hij een groep investeerders vertegenwoordigde, een praktijk die ook bij emigratieprojecten van Hollanders naar Brandenburg bekend is. Bewijzen hiervoor zijn voornamelijk niet voorhanden. Over het aantal mensen dat vast voor hem werkte bestaat evenmin duidelijkheid.

Smids' eigenlijke werkzaamheden als onafhankelijk bouw-

ondernemer verklaren zijn positie binnen het Brandenburgse bouwbedrijf en leveren ook een indicatie waarom hij niet voor de opvolging van Memhardt in aanmerking kwam. Onomstreden ontwerpen van zijn hand zijn niet bekend. Smids wordt in de overgeleverde contracten als hof-timmerman en hofbouwmeester genoemd en niet als hofarchitect. De positie van Smids binnen het Brandenburgse bouwbedrijf laat dan ook zien dat hij 25 jaar lang als uitvoerend aannemer naast de architect Memhardt actief was. In het vacuum dat na diens dood was ontstaan, kwam in 1679 de twintigjarige Johann Arnold Nering, die in Wesel was geboren, om uiteindelijk de plaats van Memhardt in te nemen en verder voor ontwerpen te zorgen, die door Smids zouden worden uitgevoerd.¹¹⁹ Wordt Nering eerst nog als medewerker van Smids genoemd en was hij als keurvorstelijk *Ober-Ingenieur* actief, in 1691 wordt hij tot keurvorstelijk *Oberbaudirektor* benoemd.¹²⁰ In de periode tot de dood van Smids in 1692 was het Nering die de belangwekkende architectonische ontwerpen zou leveren. Hij hield zich echter met een breed spectrum van bouwen bezig, zoals ingenieurswerken, vestingbouw, stadsplanning en paleis- en kerkbouw. Ook bij projecten van Memhardt en Nering, waarbij de naam van Smids niet wordt genoemd, kan zijn inbreng op grond van de bouworganisatie worden vermoed.

Met de dood van Smids kwam een einde aan het omvangrijke netwerk van opdrachtgevers en uitvoerders, die onder aanvoering van Friedrich Wilhelm aan de wederopbouw van het land hadden gewerkt. De belangrijkste bouwwerkzaamheden waarbij een direct Nederlandse invloed kan worden aangewezen waren voltooid. Mensen als Benjamin Raule, Otto von Schwerin, Philip de Chieze, Johan Maurits van Nassau-Siegen, Ernst Gottlieb von Börstel, Raban von Canstein, Jobst von Hertefeld, en Christian von Blumenthal hadden hun aandeel geleverd en hun plaats was langzaam ingenomen door een nieuwe generatie. De architecten en bouwmeesters met wie Smids samenwerkte waren dikwijls uit de Nederlanden afkomstig of hadden er hun opleiding gekregen. Het tijdstip van zijn dood markeert echter ook hier een omslagpunt in deze beïnvloeding: na de dood van Nering zou het Andreas Schlüter zijn, die voor een meer Frans georiënteerde bouwwijze zou zorgen en later als de architect van het barokke Berlijn zou worden beschouwd. Afkomstig uit Gdańsk, jarenlang medewerker van de uit Utrecht afkomstige maar in Warschau werkzame Tilman van Gameren, wist hij de inmiddels ouderwets geworden Nederlands' beïnvloedde architectuur ingrijpend te vernieuwen, hetgeen tot uitdrukking zou komen in zijn ontwerpen voor het Berlijnse slot en het *Zeughaus*.¹²¹ Na zijn onfortuinlijke vertrek uit het Berlijnse hofbouwbedrijf, werd zijn positie in 1707 door Eosander ingenomen. Een directe Nederlandse invloed, zoals daar in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo duidelijk sprake van was geweest, was verdwenen. Onder Friedrich II zou Holland rond het midden van de achttiende eeuw nog eenmaal zijn invloed op het terrein van de architectuur en ingenieurswerken laten gelden.¹²² Met de stichting van Pruisen, in het jaar 1701, was het land echter een zelfbewuste koers gaan varen

en werd de bouworganisatie verbeterd tot een uiterst accuraat instrument, waarbij veel gebouwen werden vergroot of vernieuwd. Dit is er, samen met de bewogen geschiedenis van Berlijn en Brandenburg in de twintigste eeuw de oorzaak van, dat veruit de meeste bouwprojecten van Michiel Matthijsz Smids nu geheel zijn verdwenen.¹²³

Bijlage I

(overgenomen uit Schönfeld 1999, pp. 139-140):

Aufsatz der Zimmer und Tischlerarbeit so an der Kirche zu Ouranienburg zu verfertigen

1. Muß der Annehmer daß alte Sparwerk von der Kirche abbrechen, undt daß darunther noch tüchtig erfintliche Holz wieder zu Bauw gebrauchen
2. Muß alle das Holz so zu der ganzen Kirche von Nöthen auf der Heyden beschlagen werden (solches zum Theil auch schon geschehen) damit es desto bequemer und mit weniger Unkosten angeschafft werden kan
3. Muß die Kirche, so nach dem Thurmb 30 fuß verlängert, auch daß Creuzwerck auf beyden Seiten eingleiches 30 Schueh breit und 25 Schueh lang mit newen balken beleget, die balken unten mit Benden und rundgezogenen Wergken gemachet, undt mit gehobelten und eingefugten Brettern, gleich einem Gewölbe bekleidet werden
4. Muß auf den Balken ein guetter liegender und stehender Stuel sambt den Sparrenwerk gemachet und verfertiget werden
5. Ist rund umb der Kirchen ein guet starck Gesimbse, dicht mit Zapfen wol verbunden, zu machen, damit das Waßer vom dach etwas von der Mauer abläuft
6. Ist rund umb der Kirchen auch eine starke und zierliche Architrave da der bogen darauf ruhet zu machen
7. Muß über der Creuz Kirchen eine Latern oder kleiner Thurm so noch zu Zierath der Kirchen, Alß auch eine Vesper Glocke darin zu hangen, gemachet werden
8. Ist in das Sparwerk über das Gewölbe, auf ingleicher seitten zwey dachfenster zu Zierath und bequemigkeit der Kirchen zu machen

Bijlage Ia

Aufsatz, Waß an der Kirchen zu Ouranienburg an Mauerwerck eingebrochen, neue wieder gemauert und verfertiget werden soll

1. Müßen alle dachsteine von der Kirchen, und waß aufm Boden lieget, abgetragen, auch die Latten abgeschlagen werden
2. Muß das Kirchengewölbe, so außerhalb der Kirchen stehet, mit Ziegeldach gedecket, 2 steine dick gewölbet, die Mauern umbher von Feldsteinen 4 Schueh dick auß dem Grunde heraus gebrochen, die Steine zur Vermauerung wieder eine gemachet und hernach die Grube wieder außgefüllet werden.
3. Auf beyden Seiten der Kirchen, woran die newen Creutzwercke gesetzt werden muß 30 Schueh von oben biß auß dem Grundt gebrochen und die Steine, damit sie wieder vermauert werden können, rein gemachet werden
4. Neun fenster müssen in die Mauer gebrochen werden, welches schwere Arbeit ist, weil die Mauern von Feldsteinen, undt hat man bey solchen brechen mehr Mühe, Alß wenn eine Mauer von Mauersteinen gebrochen wirdt
5. Muß der Gewölbebogen so am Chor stehet, ganz abgetragen, der Schut aus der Kirchen geführet, auch der Fluer auß der Kirchen, weil selbiger von lauter stücken Steine geleget, ganz außgebrochen werden

6. Auf ieder seiten der Kirchen muß ein Fundament von 10 Schueh tief und 6 Schueh breit außgegraben werden, Ursach weil viel begräbniß an dem Orth stehen, die Erde ganz loß die wan die Fundamente nicht trägt genueg würden sich die Mauern leicht voneinander reißen und muß ein Fundament von feldsteinen in gemeldete Gruben geleget werden, auch wieder außgefüllet werden
7. Ist die ganze Kirche 10 Schueh zu erhöhen, daß sie von der Erden biß an das dach 30 Schueh hoch ohne den Giebel, welcher auch ohngefahr 30 Schueh hoch werden wirdt
8. Alle fenster, so in der Kirchen kommen müssen gleich denen, so im Thurmb stehen gemachet werden
9. Die 2 neue hervorspringende Wercke, welche die Kirche ins Creutz versetzen 30 Schueh hoch und drey Schueh dick biß unters dach zu führen, die Giebel welche nicht viel weniger als 30 Schueh sein werden, können von Stein schneller gemachet werden, die newen Wercke von unten biß oben werden 60 Schueh hoch bis zu Ende der Giebel fallen
10. Die latten aufzuschlagen, daß man ein doppelt dach darauf legen kann
11. Inwendig eine Cammer des Gewölbes so außwendig eingebrochen wirdt zu machen, so hoch alß nötig sein wirdt
12. Die Kirche inwendig zu saubern, auch den fluer zu legen wozu 7000 fluersteine von nöthen
13. Ob die Kirche außwendig weiß oder Roth sol abgepinselt werden, muß von der Herrschaft angegeben werden.

Bijlage II

(overgenomen uit Galland 1893, p. 214):

- a. Aufsatze, was ich endes benambter Wegen Ver Fertigung der Schleussen undt Brücken beyen Newen Graben an Gelde auff rechnung empfangen alss folget: "Ausführl. Angaben: Summa 28.395"
- b. Der Churfl. Hoff Bawmeister Michael Matthias Schmidt Soll wegen Verfertigung Zehn Schleussen undt Sechs Brücken beym Newen graben Vermöge aufgerichteten Churfl. Gnädigsten Contracts haben 30.000 Thlr.
Noch wegen drey Schleussen und zwei Brücken, so Er ausserhalb Verding verfertiget 8.100
Noch Bahr zu Behueff des Potstamischen Stalls vorgeschossen 795
Summa 38.895 Thlr.

Darauff hat Er von gelde empfangen am 1. April anno 1663 biss den 28. January Ao. 1671 laut beyliegender Specification in allem 28.395

Bleiben Ihm also pro resto 10.500.

Friedrichswerder, den 17. August anno 1671. M.M.Sch.

Bijlage III

(overgenomen uit Galland 1911, 210-212):

Von wegen Sr. Churf. Durchl. ist mit Dero hofbaumeistern Michael Matthias Schmidten folgender Verding geschlossen und aufgerichtet, als:

1. Erstlich soll alhier, wie der abriß ausweist, ein Gebäwde von 105 Fuß lang, 28 Fuß breit und Zwey stockwerck Hoch in gleicher form, alß das Gebäwde von dem großen Pafilion bis an die Küche mit behörlichen Logementen, Thüren und Treppen, desgleichen auch an der andern Seite von der Cantzley nach des Stadtschreibers Wittiben Hause, eine gleiche form, alß das Vorige gebauet und Verfertiget werden.
2. An diesen beyden Gebäuden soll auf iederm ende ein Pafilion gleich wie die Küche, so bereits stehet Von 36 fuß ins Vier Cant 36

fuß hoch, das eine Zur neuen Küche und das andere Zur Kirchen gebawet werden.

3. Soll von diesen beyden Pafilions, so 260 Fuß lang in der Runde eine Gallerie von 12 Schuch breit, im Lichte nach dem einwendigen Platz mit durchsichtigen Schwiëbogens und das auswendige mit blinden Schwiëbogens aufgeföhret werden.
4. Wird ins mittel von dieser Gallerie eine Ziehrliche Pforte oder Thorweg gebawet, gleich der abRiß solches ausweiset.
5. Werden dem Annehmer Zu diesem Gebäwde, die im Potztamschen LustGarten annoch Vorhandene Rathenowsche Dach Steine frey gefolget und Zum Behuf der Materialien, alß Steine und Kalck, Zweene Ziegel Scheunen, nemlich die Möglinische und eine Glindowsche eingereumet, Jedoch Daß er auf seine Kosten darinnen brennen laßen und die Leute bezahlen soll. Desgleichen werden auch dem Annehmer die Zu solchen Gebäwde, sowohl Zum Fundament, alß Kalck benötigte Kalcksteine aus den Churfl. Kalckbergen gegen erlegung des gewöhnlichen Brecherlohns, gleichwie solche Sr. Churfl. Durchl. Zustehen kommen abgeföhret.
6. Wollen S. Ch. Dchl. dem Annehmer Das sowohl zu solchem obgedachtem Gebäwde, alß auch Zu den Rüstungen behörige Holtz, Bretter, Glaß, Kupfer, Blech und Eysen, ohne entgeltet liefern und auf die Baw Stätte anführen lassen.
7. Die übrigen Materialien, alß Steine, Kalck, Lehm, wie auch die Zum anstreichen, benötigte farben und Oehl muß der Annehmer auf seine Kosten anschaffen, desgl. auch alle arbeitsleute alß Mäwrerer, Zimmerleute, Tischler, Glaser, Klein Schmiede, Lehmer p.p. bezahlen.
8. Die Mahler und Gipsarbeit aber lassen Se. Churf. Durchl. nach Dero gnädigstem Belieben und auf Ihre Kosten Verfertigen.
9. Wollen auch Se. Churf. Durchl. die in den neuen Logementern übrige Erde abkarren und den Platz gleichmachen auch nach Dero gnädigstem gefallen pflastern lassen.
10. Dahingegen versprochen zum Zehenden, Se. Churf. Durchl. Dero Hofbaumeistern, als Annehmern solches Bauwerks, für solche Arbeit insgesamt, und zwarten auf folgende Termina reichen Zu lassen, Sechstausend Thaler, als:
  - 2000 Thlr. im anfang zu anschaffung der Materialien,
  - 2000 Thlr. wenn die Balcken liegen,
  - 1000 Thlr. wenn die Kappe darauf stehet,
  - 1000 Thlr. wenn solches Verfertiget seyn wird.
 Gestalt Sie dann auch wegen aus Zahlung solcher Summe gnädigste Verordnung ergehen lassen wollen.

Urkundlich seind hiervon zwei Exemplaria unter Sr. Churf. Durchl. eigenhändigen Subscription und vorgedrucktem Insiegel ausgefertiget, auch vom Annehmer des Baues unterschrieben worden. So geschehen und gegeben zu Potsdam, den 30. Mai 1679.

Bijlage IV

(overgenomen uit Geyer 1936, pp. 95-96):

Bericht Nerings an den Großen Kurfürsten über den mit Michiel Matthijs Smidts abgeschlossenen Vertrag vom 18. März 1685. pra'lectum Serenissimo durch H. Nering, et demandata expeditio.

Zu wißen: (18. März 1685)

Demnach S. Churfl. Durchl. zu Brandenburg pp. gnädigst gut befunden zu Berlin ein New Pommerantzen hauß verfertigen zu lassen, daß wir solches dero hof Bawmeistern Michael Mattias Schmidts über-haubt folgender gestalt selbst gndgst an verdungen, nemlich

1. Es soll undt will zum Ersten der Annehmer das fundament zu solchem gebewde, welches 300 fuß im Oval oder Runde lang, unnd 27 fuß im lichten breit sein soll, so tief als selbiges nöthig zu sein erachtet wirdt, aufgraben, undt nachgehendts vier fuß stark auß

mawern, auch da ein weicher oder sumpfigher grundt gefunden werden möchte, mit einer tüchtigen Röste, undt darüber geschlagene Erdbogens solche wohl versehen laßen.

2. Zum andern muß Er auf sothanem fundament die haubt Mawer von dreij undt Ein halben Mawerstein starck ohne Pilastre welche einen halben Stein lang vorspringen, vom untersten Basiment stücke, biß oben an die Leiste Zweij undt Zwanzig fuß hoch aufmawern.
  3. Drittens soll Er die Mawer worauf die dreij Pavillions zu stehen kommen, 22 fuß hoch undt selbige, wie auch die Giebels, vier Mawerstein starck aufführen lassen.
  4. Zum Vierten müssen die Basimenten, Capitäll und Schloß-Stücken, welche vorne an die Pilare undt Bogens kommen von guten harten steinen auß gehawen, undt der gantze fluhr dießes Pomerantzen haußes mit Klinkern oder Rathenowsche flursteine außgeplastert werden.
  5. fünftens ist der Annehmer auch schuldig einen Neuen Gang von dreij Stein dick, worinnen die benötigte Ofens im Pomerantzen hauße eingeheizet werden können, gleicher gestalt verfertigen zu lassen, wie er den auch die Ofens anschaffen und setzen lassen muß.
  6. Zum Sechsten Soll derselbe die Cappe über dießen gebewde mit einem liegenden verschweldten Dachstuhl verfertigen undt nachgehendts selbige mit einem doppelten Dache von Rathenowschen steinen versehen, undt in summa alle Arbeit als Mawrer- Zimmer-Steinmetzen- Tischler- Glaßer- Schmiede- Lehmer- undt wie die mehr nahmen haben mag, undt an dießen gantzen gebewde erföhret wirdt auß dem gypsen wie unten gedacht, nach anweißung des davon gemachten Grundt undt Standtrisses dergestalt zur perfection bringen zu laßen, damit selbige zierlich tüchtig und beständig seijn möge.
  7. Dahingegen haben S. Churfl. Durchl. dem Annehmer vor sothaner Arbeit insgesamt Sieben Taußent fünf hunderth und zwar zum anfang Zweij Tausend den erst aber nach undt nach wie die Arbeit von stadte gehen wirdt, richtig zahlen zu laßen gnädigst versprochen, wollen Ihn auch das darzu benötigte Bawholtz undt Sageblöcke in den negst gelegenen heijden ohn entgeltlichen folgen auch die zu meggelin undt Glindow am Waßer gelegenen Ziegelscheunen, so lange dieße Arbeit wehret, einräumen undt dan den Kalck undt die Kalcksteine vor die gewöhnliche unkosten des Brenn- und brecher lohnes liefern laßen, das Gipsen aber, welches erföhret werden möchte laßen S. Churfl. Durchl. auf dero kosten absonderlichen verfertigen.
- Schließlich und im übrigen ist der Annehmer schuldig und gehalten, diese arbeit soviel immer möglich fortzusetzen, dieselbe untadelhaft, und alles, was Er vermöge dieses verdinges über sich genommen, fertig, auch in solchen guten stande zu liefern, damit es von männiglich gelobet werde, und S. Churfl. Durchl. daran ein gnädigstes gefallen haben möge, wie Er den auch solches pflichtmäßig zu thun angelobet und versprochen; Zu mehreren Versicherung seijnd hiervon zweij gleich lautende exemplaria ausgefertiget, welche so wohl höchstg. S. Churf. Durchl. eigenhändig vollzogen und mit ihrem Churf. InnSiegel bestämpeln laßen, alß auch von dem Annehmer eigenhändig unterschrieben und besiegelt worden, So geschehen und geben zu Potsdam, d. 18. März 1685.

Bijlage V

(overgenomen uit Geyer 1936, p. 96):

Bauvertrag des Großen Kurfürsten mit Michel Matthias Schmidten am 6. April 1687.

Zuwißen seij hiemit daß Seine Churfürstliche Durchlauchtigkeit Zu Brandenburg p. Unser Gnädigster Herr, Nachdem Sie gnädigst entschlossen, Im LustGarten Zu Cöln an der Spree zwischen dero hoffApotheke und Grotte, alwo das alte Pommerantzenhauß stehet,

eine Bibliothec bauen Zu lassen, solche dero Hoffbaumeister Michel Matthias Schmidten überhaupt anVordungen, dergestalt, wie folget, AlB.

1. Zum ersten soll und will der Annehmer das Fundament Zu solchem Gebäude, Welches Vierhundert, dreij undt Viertzig Reinländische fuß die außen kante lang, und Sechß und Viertzig fuß breit seijn soll, so tieff, alß solches nöhtig Zu seijn erachtet wird, bis auff einem guten Sandichten grundt ausgraben und nachgehends acht fuß starck gleich der Erde ausmauern auch da ein Weicher oder Sumpffichter grundt gefunden werden möchte, mit einer tüchtigen Röste und darübergeschlagenen Erdbogen solchen Vorsehen laßen.
2. Zum andern muß er auff sothanem Fundament die HauptMauren im ersten Stock Vier fuß, acht Zoll starck vom untersten BasimentStück bis an die Leiste oberwärts Zweij und Zwanzig fuß hoch rustic aufmauern. Im andern Stock wird die Mauer dreij fuß, acht Zoll dicke ohne den Vorsprung von denen Pilaren, die höhe hiervon ist Siebentzehen fuß und Neun Zoll. In der dritten Verhöhung, alwo die attique kömpt, wird die Mauer dreij fuß dicke und Zehen fuß hoch ohne die Leisten aufgeföhret, daß also die gantze Höhe vom Fundament ab bis unter die obersteleist Vier und Funnfzig fuß kömpt.
3. Zum dritten, Soll er die Mauer, Worauff die dreij Pavillon zustehen kommen, Weill selbige vor den andern Mauren wegen Ihrer Verkröppung Vorspringen, umb anderhalb fuß starcker machen.
4. Zum Vierdten müßen der Baßimenten Capitale, Köpffe und SchlußStücken, welche Vorne an die Pilaster und Bogen kommen, Von harten SandStein nach der Jenighen ordre undt Zierrathen ausgehauen werden.
5. Fünfftens müßen auch die Zweij Gesümbßer umb die drij Pavillons, alß eines über dem untersten StockWerck und das ander unter der attique Von dergleichen SandStein wohl gehauen, die andern Gesümbser aber, so an der StandtZeichnung Zusehen, können wohl von MauerSteinen gemacht werden.
6. Zum Sechsten soll der Annehmer auch schuldig seijn, die Kappe über diesem Gebäude mit einem liegenden Verschweltem DachStuhl und gebrochenem Dache: die dreij Pavillons aber mit einem Kreuzkappel, wie solches die Zeichnung anweist, Zuverbinden, auch inwendig mit Brettern ZuWölben, und daß daran Kan gegipset werden, Zuverfertigen, auch nachgehends selbige mit einem doppelten Dache Von Rathenowischen Steinen Versehen und in Summa alle Arbeit, alß Mauer, Zimmer, SteinMetzer, Glaser, Schmiede, Lehmer arbeit und wie die mehr Nahmen haben mögen, wie auch alle dazugehörigen Materialien, die Zu diesem gantzen Gebäude erfordert werden, nach anweisung des dazu gemachten Grund und StandtRisses dergestalt Zur perfection bringen lassen, damit selbige Zierlich, tücht, und beständig seijn möge.
7. Zum Siebenden muß der Annehmer auch gehalten seijn, den untersten Fluhr in dieser Bibliothec mit Rathenowischen FluhrSteinen oder Klincker auspflastern Zulassen, die Zweij obere Boden aber mit guten Spundträttern Von Vierzig fuß lang und Zweij Zoll starck Zubelegen.
8. Achters, was anbetrifft, die Statuen und Bilder, so auff die Pavillons Zustehen kommen, ingleichen die Stuckatur- und GipserArbeit, auchwenn etwas an MahlerArbeit darinne solte Vorfällen, Wollen Se:Churfürstl. Durchl. über sich nehmen und dafür absonderliche Zahlung thun lassen.
9. Zum Neundten haben Seine Churfürstl. Durchl. dem Annehmer Vor sothane arbeit und Baw ingesamt Sechß und Zwanzig Tausend Thaler nach und nach, wie die Arbeit fortgesetzt wird, Zahlen, auch das dazu benötigte bawholtz und Sageblöcke in dero nechst angelegenen Heiden ohne entgilt abfolgen auch die in Möggelin und Glindow gelegenen ZiegelScheunen, so lange diese Arbeit wehret, einräumen und darin den Kalck und die KalckSteine Vor die gewöhnliche Unkosten, alß des Bren- und Brecherlohnß liefern Zulassen, gnädigst Versprochen. Und damit desto geschwinder mit

diesem baw der anfang gemachet werde: So schencken Höchstgemelte Se. Churfürstl. Durchl. gedachten Dero Hoffbawmeister, alß Annehmern dieses bawes, gnädigst, das alte Pommerantzen Hauß mit allen Darin Vorhandenen Materialien, alß Steinen, Brettern, Holtz, und was daran befindlich, solche Zum Fundament und Gerüsten Zugebrauchen, Doch daß er solches auff seine eigene Kosten abbrechen laße, Und soll er auch gehalten seijn, Dieses Gebäude dem gnädigst beliebten Abriße Vom 2 April, 1687 gemaeß, ohntadelich ZuVerfertigen.

Uhrkundlich ist dieser Baw Contract in duplo ausgefertigt und Von mehrhöchstgemelter Seiner Churfürstl. Durchl. eigenhändig unterschrieben und mit dero Churfürstlichem Insiegel bedrückt auch Vom Annehmer obgedachten Gebäudes unterthänigst Vollzogen worden. So geschehen und geben Zu Potßdamb, den Sechsten Aprilis, des EinTausendt, Sechßhundert, Sieben und Achtzigsten Jahres.

Friedrich Wilhelm

Michiel Mattijß Smidts

Bijlage VI

(overgenomen uit Böer 1979, p. 179):

Zu wissen, daß dato von dem Churfürstlichen AmtsCammer Rathe und Hauptmann dem Herrn von Grumbkow und Bawmeister Herrn Michel Mathiß Schmidts nachfolgende Tischlerarbeit in der Churfürstlichen Schloßkapelle zu verfertigen verdingen worden. Und hat Burchard Probst Tischler angenommen daß Churfürstl. Chor.

1. Oben die gallerie mit einem zierlichen Gesimbse zumachen nebst
2. Dem gantzen Paneelwercke. Und oben
3. Einen fußboden zu legen. Und
4. Untten die Palcken hinwiederumb zu verkleiden, alleß man nach dem abrisse und wie Es der baumeister angewiesen. Davor seind Ihme zu lohne versprochen Zweiundt dreißig Thlr. Welche nach gefertigter tüchtiger Arbeit der Amtmann alhier außzahlen wird. Geben auf dem Schlosse zu Schwedt den 14. Marty Ao: 1687.

D. v. Grumbkow

Michel mattysch Smids

Nnten

1. *M. Michel est un bon homme mais il ment furieusement.* Geciteerd bij Wilhelm Boeck, *Oranienburg. Geschichte eines preussischen Königsschlusses.* Berlin 1938, p. 27. Vglk. Otto Glaser, *Die Niederländer in der Brandenburg-Preussischen Kulturarbeit.* Berlin 1939, 27.
2. Zijn naam wordt op veel verschillende manieren geschreven: Michael Matthias Smids, Michiel Matthijs Smidts, Michael Matthias Schmidt, Michel Matthias Schmied, Michiel Mattijß Smidts etc.
3. Friedrich Nicolai, *Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam und aller daselbst befindlichen Merkwürdigkeiten. Nebst einem Anhang, enthaltend die Leben aller Künstler, die seit Churfürst Friedrich Wilhelms des Großen Zieten in Berlin geleben haben, oder deren Kunstwerke daselbst befindlich sind.* Berlin etc. 1786 en Georg Galland, *Der Große Kurfürst und Moritz von Nassau.* Studien zur brandenburgischen und holländischen Kunstgeschichte. Frankfurt a.M. 1893.
4. Heinz Ladendorf, 'Smidts, Michael Matthias'. In: Ulrich Thieme, Felix Becker (Bgr.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Band XXXI, Leipzig 1937, 161-162; Neumann, 'Michael Matthias Smids. Zu seinem 250. Todestage am 20. Juli 1942'. In: *Zentralblatt der Bauverwaltung* 62 (1942),

- 339-340; Uwe Kieling, Uwe Heckner, *Berliner Architekten und Baumeister bis 1800*. Berlin 1983, 150; Hermann Heckmann, *Baumeister des Barock und Rokoko in Brandenburg-Preußen*. Berlin 1998, pp. 70-76 en Hans Reuther, *Barock in Berlin. Meister und Werke der Berliner Baukunst 1640-1786*. Berlin 1969, 7-15.
5. A.W.J. Mulder, *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners*. Maastricht 1949. Met dank aan Koen Ottenheim.
  6. Zie over het thema Holland-Brandenburg: Georg Galland, *Hohenzollern und Oranien. Neue Beiträge zur Geschichte der niederländischen Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert*. Straßburg 1911; Johan Theunisz, *De Nederlandse Oost-kolonisatie. Meer in het bijzonder die in Brandenburg in de 17e eeuw tijdens de regering van den Groten Keurvorst*. Amsterdam 1943; Wilhelm Sahner, *Deutsch-holländische Wechselbeziehungen in der Baukunst der Spätrenaissance und des Frühen Barock Ca. 1580-1630*. Gladbeck 1948; Deutsch-Niederländische Gesellschaft e.V., *Auf den Spuren der Niederländer zwischen Thüringer Wald und Ostsee*. Symposium, 11 en 12 oktober 1991. Berlin 1994; Stephan Schönfeld, *Der niederländische Einfluß auf den Kirchenbau in Brandenburg und Anhalt im 17. und 18. Jahrhundert*. Frankfurt a.M. etc. 1999; Wolfgang Savelsberg, Christiane Völkel (red.), *Die Niederlande und Deutschland. Aspekte der Beziehungen zweier europäischer Länder im 17. und 18. Jahrhundert*. Dessau 2000 en Gabri van Tussenbroek, 'Alle Wege führen nach Brandenburg. Niederländisches Bauen in Brandenburg in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts'. In: *Brandenburgische Denkmalpflege* 12 (2003) 1, 4-17.
  7. Galland 1911, 210; Heckmann 1998, 70 maakt melding van 24 oktober 1652 als datum dat Smids werd aangesteld. Het betreft hier het verschil tussen de eerste vermelding en de officiële aanstelling. Glaser 1939, 33, noemt Smids als *Amtsrat und Hofrentmeister, Direktor des Post- und Salzwesens*, zonder hiervoor een bronvermelding te geven. Mogelijk gaat het om een persoonsverwarring. Vglk. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. XXIII, 5, 2 (Auswärtige Akten). Berlin 1930, 668. In 1642 was een Christoph Friedrich Schmid als keurvorstelijk landmeter en bouwmeester actief. Jacob Nicolaus Smids werd in 1654 tot *Kribbemeister* benoemd en Walther Mattias Smids wordt in 1660 vermeld als sluismeester. Deze laatste is waarschijnlijk een broer van Michiel. Galland 1893, 188, 207, 213, 218 en Galland 1911, 39.
  8. Friedrich Nicolai meldde in 1786 dat hij in Rotterdam was geboren, maar Galland 1911, 209, n. 1 stelde dat hij uit Breda afkomstig was, hetgeen later door alle auteurs is overgenomen, inclusief Ladendorf 1937 en Heckmann 1998. Hij verwijst daarin naar Anhang I, nr. 1, waarin onder het lemma Memhardt sprake is van *Michael Mathias Schmits von Breda aus Brabant*. Het feit dat het door zijn familie in opdracht gegeven grafschrift echter melding maakt van Rotterdam als geboorteplaats, is dit voorsnog het meest voor de hand liggend. Het is niet uitgesloten dat Smids op het moment dat hij naar Berlijn kwam, in Breda woonde. Hij trouwde in 1658 in Breda. Kieling, Hecker 1983 maken melding van een zoon Adriaan 22.3.1661-20.7.1692, hetgeen uit de tekst op het graf bleek.
  9. Galland trok in zijn publicatie van 1911 in twijfel, of de in het keurvorstelijke rescript van 1651 genoemde, in Bötzwow werkende scheepstimmerman Smids is geweest, zoals hij 1893, 215 nog aannam.
  10. Over deze De Hagenaar is nauwelijks iets bekend. Op 18 februari 1667 werd hij als hofzimmerman genoemd: *Hoff Zimmermann Meister Gerhart der Hagener Anweisung eines Hauses auf dem Werder nebst Befreiung von Grundzins u.a. oneribus auf ein Jahr*. Galland 1911, 210, n.1.
  11. Carsten Seifert, 'Das Finowtal. Frühindustrielle Landschaft nördlich Berlins'. In: Karl Schwarz (Hrsg.), *1799-1999. Von der Bauakademie zur Technischen Universität Berlin. Geschichte und Zukunft*. Berlin 2000, 544-556 en Werner Martin, *Manufakturbauten im Berliner Raum seit dem ausgehenden 17. Jahrhundert. Die Bauwerke und Kunstdenkmäler von Berlin*. Berlin 1989, 15-16.
  12. Bovendien beval de vorst de toenmalige kamerjonker en latere generaal-kwartiermeester Philippe de Chieze, dat hij het in *Newhausen liegende Maltz dero Bawmeister Michel Matthiassen in abschlag seiner Forderung abfolgen lassen* moest. Galland 1893, 214.
  13. Günter Rodegast, *Zwei Persönlichkeiten, die in der Prignitz wirkten: Hauptmann Gottfried Levin Christian von Kitscher, letzter Burgherr von Wittenberg; Admiral Gijzel van Lier, Herr des Amtes Lenzen*. Wittenberge 1999, pp. 1-5; Friedrich Jorberg, 'Admiral Aernout Gijzels van Lire. Ein Holländer in Brandenburgischem Dienst'. In: *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zee-geschiedenis*. 17 (1968), 27-35 en M.A.P. Meilink-Roelofs., 'Artus Gijzels in Oost-Azie'. In: *Idem*. 18 (1969), 5-16.
  14. Na de verovering van Stettin door de Zweden, werd Pillau als belangrijkste zeehaven uitgebouwd. Zie Friedrich Jorberg, 'Benjamin Raule'. In: *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zee-geschiedenis*. 9 (1965), pp. 1-9 en Idem., 'Die Churfürstlich-Brandenburgische Marine - 1684 (Ein Gemälde des Niederländischen Malers Lieve Verschuier)'. In: *Idem*. 12 (1966), 9-22.
  15. De Middelburgse scheepsbouwer en reder Benjamin Raule (1634-1707) ondernam tussen 1675 en 1679 met tien fregatten onder Brandenburgse vlag kapertochten tegen de Zweden en ondersteunde belegeringen. De in 1682 gestichte Afrikanische Handelskompanie had op zijn hoogtepunt 30 handelsschepen, die door 10 oorlogsschepen werden beschermd. Zie Jorberg 1965 en 1966. Zie over de Brandenburgse Zeepolitiek en het Hollandse aandeel hierin in de 17e eeuw Glaser 1939, hoofdstuk 3.
  16. Ladendorf 1937.
  17. Heckmann 1998, 58-66.
  18. Ibidem.
  19. Reinhart Strecke, *Anfänge und Innovation der preußischen Bauverwaltung. Von David Gilly zu Karl Friedrich Schinkel*. Köln etc. 2000, m.n. hoofdstuk 1.
  20. Friedrich Nicolai, *Beschreibung der königlichen Residenzstadt Berlin. Eine Auswahl*. Berlin 1987, 38 en Uwe Kieling, *Berlin. Baumeister und Bauten. Von der Gotik bis zum Historismus*. Berlin etc. 1987, 55. Memhardt baseerde zich waarschijnlijk bij zijn ontwerp op de publicatie van de in Amsterdam wonende cultuuragent, wiskundige en diplomaat Mathias Dögen, *Architektura militaris moderna*, in 1647 in Amsterdam verschenen. Vermoedelijk hebben Dögen en Memhardt elkaar persoonlijk gekend. Heckmann 1998, 56-57.
  21. A. Geyer, *Geschichte des Schlosses zu Berlin. I. Die kurfürstliche Zeit bis zum Jahre 1698*. Berlin 1936, 58.
  22. Galland 1911, 210; Heinrich Herzberg, Hans Joachim Rieseberg, *Mühlen und Müller in Berlin. Ein Beitrag zur Geschichte der Produktivkräfte*. Berlin 1987, 85. Op 12 augustus 1659 volgde de bevestiging dat de keurvorstelijke hofzimmerman Michel Matthias ook als sluismeester wordt aangenomen, hetgeen enigszins merkwaardig is, daar hij in 1652 ook al als zodanig wordt genoemd. Wellicht gaat het om een ander gebied. Zo is bekend dat Neuruppin ook over een sluismeester beschikte. Smids zou het loon van zijn voorganger (Haye Steffens?) krijgen. Galland 1911, 210.
  23. Boeck 1938, 23.
  24. Ibidem, 19.
  25. Ibidem, 23. Boeck meldt dat Smids vanuit Hamburg een in het Nederlands gestelde brief aan de keurvorstin schreef om de nalatenschap van de Oranienburger Amtshauptmann Reede te regelen. Brief van 18 juli 1673.
  26. Otto von Schwerin bouwde op dat moment het slot Alt-Landsberg, oostelijk van Berlijn, in combinatie met een droogmakerij, waar ook De Chieze bij betrokken was. De tweede vrouw van De Chieze, een latere gravin Waldburg, liet het westelijk van Heinrichsfelde an der Gilge gelegen dorp Lappienen (later Rauterskirch) droogleggen

- en daar vanaf 1685 een kleine kerk bouwen. Heckmann 1998, 78.
27. Boeck 1938, 30.
  28. Schönfeld 1999, 117.
  29. Ibidem. De toren werd nieuw gebouwd, de kerk, waarvan de voorganger in 1649 gereed gekomen was, werd omgebouwd tot een kruiskerk. Het verdrag ligt in het Brandenburgisches Landeshaup-tarchiv, Rep. 2, D 14989. *Verräge über den Schloß- Waisenhaus- und Kirchenbau in Oranienburg, 1657-1670*. De toren is bij de brand van 17 nov. 1788 volledig afgebrand.
  30. De gegevens over het weeshuis zijn gebaseerd op de tentoonstel-tingscatalogus, *Onder den Oranje Boom*. Krefeld 1999, 8/87 en 8/88.
  31. Galland 1893, 214.
  32. Heckmann 1998, 95-97.
  33. Galland 1893, 222. De Chieze komt regelmatig in het dagboek van Constantijn Huygens voor. Hij hoorde waarschijnlijk tot de beken-denkring van Johan Maurits en Pieter Post, welk vermoeden wordt gesterkt door het feit dat hij vanaf 1654 in Den Haag in de Zuid-Amerikahandel actief was. Zijn neef Louis Henry de Chieze, die in juli 1674 in Berlijn stierf, was een in Holland opgeleide vesting-bouwmeester die op 8 november 1670 uit Holland wegluchtte en *Intendant der Festungen* en *Direktor des Festungbaues* werd. Hij was ook betrokken bij de bouw van huizen in Berlijn. Kieling 1987, 156.
  34. Heckmann 1998, 77-79.
  35. Galland 1893, 195. Galland 1911, 224. Hans F.W. Fiek, 'Schloß Kaputh bei Potsdam'. In: *Zeitschrift für Bauwesen*. 61. Jg. (1911), k. 247-260.
  36. Het ging hier om de verzameling Uylenborch, die vals bleek te zijn. Meer bij Galland 1893, 224, 65a. Toen hij door de keurvorst voor zaken naar Frankrijk werd gestuurd, liet hij voor deze reis een bij-zondere tweezitter, een in riemen hangende wagen bouwen. Omdat deze uitvinding in Frankrijk grote bijval vond, werd de constructie snel algemeen en werd dit soort koets 'Berline' genoemd, een bena-ming die nog altijd gangbaar is. Galland 1893, 195, naar Nicolai.
  37. Galland 1893, 214 en Glaser 1939, 33-34.
  38. Galland 1893, 192. Over de brug wordt gezegd, dat hij op spaarza-me Hollandse wijze werd gebouwd. Smids zou samen met Nering tevens een brug over de Saale bij Torgau hebben gebouwd en zes sluisen. Zie Gerda Nehring, *Johann Arnold Nering. Ein preußischer Baumeister*. Essen 1985, 4, met een verwijzing naar Stephan Hirzel, *Johann Arnold Nering. ein märkischer Baumeister*. Diss. 1924, Sächs. Techn. Hochschule Dresden, 26.
  39. Ladendorf 1937.
  40. Herzberg, Rieseberg 1987, 136.
  41. Ibidem, 85-85.
  42. Ibidem, 54. Nicolai, genoemd bij Galland 1893, 192-3. Deze meld-de, dat hij op de Werder tussen de sluis en de toenmalige Schneidmühle nog een molen bouwde, die hij samen met de *haus-voigt* Jakobus Fahrenholz in erfpacht nam.
  43. Op het perceel Mühlenstraße 59 - westelijk van de Rummelsburger Platz.
  44. Herzberg, Rieseberg 1987, 137.
  45. Ibidem, 57, 136-7 en 273-4. De molen werd gebouwd naast de tuin van Friedrichsfelde (Rosenfelde), dat door Raule was gebouwd en aangelegd. Nicolai 1987, 98. Zie ook Kieling 1987, 63 en 157
  46. Herzberg, Rieseberg 1987, 89.
  47. G. de Werd (red.), *So weit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen*. Kleve 1979.
  48. Leopold v. Orlich, *Geschichte des Preußischen Staates im siebzehn-ten Jahrhundert; mit besonderer Beziehung auf das Leben Fried- rich Wilhelms des Großen Kurfürsten*. III Bde. Berlin 1838-1839. I, 464.
  49. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*. 23 Bde., Berlin 1864-1929. Bd. 9, 6. Berlin 1879. 473, n.
  50. Friedrich Backstat, 'Baugeschichtliche Untersuchungen zum Pots-damer Stadtschloß'. In: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Potsdams*. Neue Folge VI (1932), nr. 339, 436-462, 437. In hetzelf-de jaar, op 6 november 1662 gaf de Keurvorst vanuit Königsberg aan de Graaf van Dohna de opdracht 30 ton meel uit het magazijn aan Smids te leveren naar de actuele marktprijs, zodat hiermee *Abschlag seiner forderung abgefolget werden möge*. Galland 1893, 214. Voor welke werkzaamheden of leveranties deze vergoeding precies gold is niet bekend.
  51. Georg Sello, *Potsdam und Sans-souci. Forschungen und Quellen zur Geschichte von Burg, Stadt und Park*. Breslau 1888, 35. en F. Mielke, 'Philipp de Chieze'. In: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Bd. 13/14. 1964. 384-392.
  52. Heckmann 1998, 117.
  53. Hans-Joachim Giersberg, *Das Potsdamer Stadtschloss*. Potsdam 1998, 28-29.
  54. Galland 1911, 211.
  55. Ibidem.
  56. Bovenbehandeld stuk in Geh.pr.st.arch. R 21, 123; Klaus-Ludwig Thiel, *Staatsbauentwürfe Jean de Bodt's für Friedrich I. in Theorie und Praxis*. Köln 1987, 119, 230, n. 45. Plattegrond en gevelteke-ningen zijn in de nalatenschap van De Bodt aangetroffen. Thiel sug-gereert dat het om ontwerpen van Smids uit 1679 gaat, maar levert geen bewijs. Bij Giersberg 1998, 24-25, worden ze niet toegeschre-ven. De tekeningen zijn sinds 1945 verdwenen.
  57. Galland 1911, 212.
  58. Giersberg 1998, 28.
  59. Galland 1893, 192.
  60. Het bedrag werd zonder morren betaald. Het concept hiervoor dateert van 17 november 1672. Galland 1893, 192 en 214-215. Betreffende geleverde kogels naar Holland, 1672: a. Verzoek van Smids om hem voor de geleverde kogels 4.050 taler te betalen. *Weil ich nun über diese post gantz keinen Beweiss habe, als Bitte Ew. Churfl. Durchl. ich hiermit Unterthänigst, Sie wollen gnädigst geruhen Undt einer über gedachte summe schriftlich Beweiss unter dero hohen Handt Gdst. zu ertheilen, getröste mich Gdster erhö-rung Undt Verharre Ew. Churfl. Durchlaucht Unterthänigst Diener M.M. Schmidt* [zonder datum]. b. Concept 17 november 1672 van de keurvorst om het geld te betalen.
  61. Ladendorf 1937, 161.
  62. Giersberg 1998, 30.
  63. Heckmann 1998, 70 noemt het sluiszenkanaal aan de oude Packhof en de sluis op de slotvrijheid. In de Heiligegeiststraße 10 was in 1657 sprake van een tuin die het bezit was van de familie Steinbre-cher. Wendland meldt, dat hun 'Urenkel' Michael Matthias de tuin het genoemde jaar vergrootte door een strook land van 20 voet breedte van het Spreegäßlein te verwerven. Folkwin Wendland, *Berlins Gärten und Parke von der Gründung der Stadt bis zum aus-gehenden neunzehnten Jahrhundert*. Frankfurt a.M. etc. 1979, 7. Een Michael Matthias stond ten behoeve van het park van het latere lustslot Monbijou in 1654 een stuk grond af aan de keurvorstin. Ibi-dem, 247.
  64. Er is een schilderij en een prent van Johann Rosenberg uit 1785 met de nieuwe Markt en de torenbekroning. De toren van Smids is in de jaren 1789/90 wegens bouwvalligheid door een nieuwe vervangen, ontworpen door Carl Gotthard Langhans. Zie ook Gustav Leh, *Die St.-Marienkirche zu Berlin. Ihre Geschichte und ihr Bild*. Berlin 1957, 21. Het houtwerk van de lantaarn schijnt ondeugdelijk te zijn aangebracht en maakte na enkele jaren al een reparatie noodzake-lijk. De bekroning zakte steeds meer naar één kant, hetgeen de reden was voor de vernieuwing in 1788. Nicolai 1987, 65.
  65. Ladendorf 1937, 161, Kieling 1987, 58, R. Borrmann, *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Berlin*. Berlin 1893, 347 meldt dat Philippe de Chieze op 30 augustus 1669 berichtte dat er nog steeds aan de stal-

- len werd gebouwd. Overste Hans Georg von Ribbeck was kommandant van Spandau en had begin jaren vijftig de leiding over de bouw van het slot Oranienburg, Boeck 1938, 17. Het gebouw in de Breite Strasse werd in de jaren 1865-6 van een aantal aanvullingen voorzien, waaronder een portretbuste van Smids, die bij de renovatie van het in de oorlog zwaar beschadigde en in 1953 herbouwde complex, in 1964-5 weer werden verwijderd. Erika Schachinger, *Alte Wohnhäuser in Berlin. Ein Rundgang durch die Innenstadt*. Berlin 1969, 27; Nicolai 1987, 129; Wolfgang Götz, *Deutsche Marställe des Barock*. München etc. 1964, 13.
66. Borrmann 1893, 314, Ladendorf 1937, 161. Het slot is geheel verdwenen. Het gebouw waar Smids aan heeft gewerkt is al bij de vernieuwing van het slot in de jaren 1706-10 door Eosander von Göthe door nieuwbouw vervangen. Wendland 1979, 247.
  67. Nering en Smids zouden in Berlijn de slothof en de Stechbahn van arkades voorzien en voerden in het slot een aantal verbouwingen uit, zoals de uitbouw van de albastzaal. Heckmann 1998, 117 meldt dat Smids naar het ontwerp van Nering in de jaren 1679-81 op de plaats van bouwvallige *Holzbuden* 16 stenen arkades bouwde aan het slot aan de zijde van de Stechbahn, waarin Hugenoten handel dreven.
  68. Van dezelfde datum dateert een bevel aan de Vrijheer van Pönitz om Smids uit de Friedrichswerderschen maalmolen geld en rogge te betalen. Galland 1893, 215.
  69. Erika Schachinger, *Die Berliner Vorstadt Friedrichswerder 1658-1708*. Köln etc. 1993, 11. Mogelijk heeft hij ook het ambt van burgemeester bekleed. Ibidem, 18.
  70. Leopold Giese, *Schinkel's architektonisches Schaffen. Entwürfe und Ausführungen*. I. Band. Die Friedrichswerdersche Kirche zu Berlin. Berlin 1922, 15-17.
  71. Erika Schachinger, *Die Dorotheenstadt 1673-1708. Eine Berliner Vorstadt*. Köln etc. 2001.
  72. Galland 1911, 232 en Heckmann 1998, 65. De jonge Memhardt werkte evenals zijn vader aan het slot in Oranienburg. In 1693-'94 was hij in Italië en in 1708 werd hij *Baudirektor* van Magdeburg. Kieling 1987, 156.
  73. Schönfeld 1999, 74-95.
  74. In Zerbst in Sachsen-Anhalt bouwde Cornelis Ryckwaert in 1682 de Trinitatiskirche. Schönfeld 1999, 35, stelt dat het waarschijnlijk is dat de kerk van Bärenklau ook van Smids is, wegens zijn activiteiten elders in Oranienburg. Een bewijs hiervoor ontbreekt echter.
  75. Goerd Peschken, Hans-Werner Klünner, *Das Berliner Schloß*. Frankfurt a.M. etc. 1982.
  76. Zie over Rüdersdorf Rolf Bothe, 'Rüdersdorf. Die Bauten in den Kalksteinbrüchen. Technologietransfer und Architektur nach 1800'. In: *Brandenburgische Denkmalpflege* 1 (1992) 1, 55-74.
  77. A. Tacke, 'Michael Matthias Smids Domkornhäuser. Zu einem baugeschichtlichen Detail des Berliner Stadtschlusses unter dem Großen Kurfürsten'. In: *Berlin in Geschichte und Gegenwart*. Jahrbuch des Landesarchivs Berlin (1990), 7-16. Tacke beeldt de twee gebouwen af.
  78. Galland 1893, 169.
  79. Wendland 1979, 30. De oude orangerie, die in 1652 door Memhardt was gebouwd, was al in 1655 afgebrand. Het was een bakstenen gebouw, *quo aedificando modo Batavi delectantur*, zoals Elsholz het verwoordde. Zie Robert Dohme, *Das Königliche Schloss in Berlin. Eine Baugeschichtliche Studie*. Leipzig 1876.
  80. Geyer 1936, 59, n. 223. Liselotte Wiesinger, *Das Berliner Schloß. Von der kurfürstlichen Residenz zum Königsschloß*. Darmstadt 1989, 97.
  81. Zie verder Eugen Paunel, *Die Staatsbibliothek zu Berlin. Ihre Geschichte und Organisation während der ersten zwei Jahrhunderte seit ihrer Eröffnung 1661-1871*. Berlin 1965, 22-23.
  82. Galland 1893, 215.
  83. Herzberg, Rieseberg 1987, 61.
  84. Schachinger 1993, 22.
  85. Galland 1911, 210. Ladendorf 1937, Kieling, Heckner 1983, 50. Herzberg, Rieseberg 1987, 86 melden dat het terrein aan de zuidzijde van de door Smids aangelegde Mühlengraben lag. In 1682 bouwde het 'Kommissariat' voor 7.000 taler een volmolen, nadat het van hofbouwmeester Smids zijn huis had gekocht - waarschijnlijk werd de koop door Jänicke gesloten. Of de bedoelde Jänicke dezelfde is als Paul Jänicke, die in 1651 als molenmeester van Spandau wordt genoemd, is niet bekend. Boeck 1938, 17.
  86. Schachinger 2001, 75.
  87. Ibidem, 70 en 81.
  88. Nicolai 1987, 178, Albert Gut, *Das Berliner Wohnhaus des 17. und 18. Jahrhunderts*. Berlin 1917. Neuauflage, Berlin, z.j. Gut geeft twee foto's die de huizen recht van voren afbeelden en baseert zich inhoudelijk op Borrmann 1893. Georg J. Reimann, *Das Berliner Strassenbild des XVIII und XIX Jahrhunderts*. Berlin 1954, 13 bevestigt zonder bronopgave dat de huizen in de Friedrichsstadt naar Smids' tekeningen (Rissen) of ontwerpen, die hij had goedgekeurd, gebouwd werden.
  89. Galland 1911, 212.
  90. Heinrich Ludewig Manger, *Baugeschichte von Potsdam, besonders unter der Regierung König Friedrichs des Zweiten*. I. Band. Berlin etc., 1789, 8: *Im Jahre 1671 bauete Schmidt die Häuser auf der sogenannten Freiheit nicht weit vom Schloße ab, desgleichen den Stall für die Kutschpferde, unter Nerings Aufsicht*. Eveneens naar aanwijzing van Nering bouwde Smids 1682 woonhuizen tegen de stal aan. Ibidem.
  91. Nicolai 1786, 181.
  92. Zie over de geschiedenis van dit huis uitgebreid Martin Rudolph, 'Friedrichsgracht Nr. 58. Bilder aus der Geschichte eines Altberliner Hauses und seiner Bewohner'. In: *Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte* 15 (1964), 98-130 en idem, 'Nochmals: Friedrichsgracht Nr. 58. Nachträge und Berichtigungen'. Ibidem 16 (1965), 111-115.
  93. Laurenz Demps, Jonas Geist, Heidi Rausch-Ambach, *Vom Mühlendamm zum Schlossplatz. Die Breite Straße in Berlin-Mitte*. Berlin 2001, 92-93 en 150. Op de plaats van het huis werd in de DDR-tijd ironischerwijze het Bauministerium gebouwd.
  94. Ludwig Böer, *Das ehemalige Schloß in Schwedt/Oder und seine Umgebung*. Heimatbuch des Kreises Angermünde, Band 4 (1979), 181.
  95. Galland 1911, 210. Schenkendorf behoorde overigens tot het bezit van de Johanniterorde in Sonnenburg, waarvan Johan Maurits van Nassau-Siegen *Herrenmeister* was.
  96. Ladendorf 1937, 161. Vgl. Christian Nülken, 'Frankfurt an der Oder. Das >>Junkerhaus<< im 17. Jahrhundert'. In: *Brandenburgische Denkmalpflege* 1 (1992) 2, 57-68.
  97. Schachinger 1993, 80, met verdere schenkingen; Herzberg, Rieseberg, 1987, 89. Met Lichtenberg is Lichtenberg bij (tegenwoordig in) Berlijn bedoeld, vlakbij Friedrichsfelde (toen: Rosenfelde) dat aan Benjamin Raule toebehoorde.
  98. Potsdam 18 oktober 1682. Galland 1911, 212 en Backschatt 1932, 439.
  99. Galland 1893, 221.
  100. Galland 1911, 233.
  101. Böer 1979, 38.
  102. Ladendorf 1937 en Böer 1979, 39.
  103. Ibidem, 10, 39 en 42.
  104. Ibidem, 40, 152, afb. 51 en Schachinger 1993, 101.
  105. Ludwig Böer, 'Die beiden ältesten Grundrißzeichnungen der Stadt Schwedt und ihrer Umgebung'. In: *Schwedter Heimatblätter* 9 (1939), 9-11.
  106. Schönfeld 1999, 118.
  107. Böer 1979, 43 en 181.
  108. Ibidem, 179: [...] *alleß nach dem abrisse und wie Es der baumeister*

angewiesen.

109. Galland 1893, 215.
110. Ladendorf 1937.
111. Heckner 1987, 157.
112. Schachinger 1993, 176, n. 878.
113. Ladendorf 1937, 161.
114. Het inschrift op de met zijn beeltenis voorzien zijnde epitaaf, luidde: *Hierunter in diesem Gewölbe ruhen Vater und Sohn. Der Vater war Herr Michael Matthias Schmied Churf. Brandenburg. Hoffbaumeister und Bürgermeister auffem Friedrichswerder. Der Sohn war Herr Adrianus Schmied ehemals Fänrich in Holland unter den Herren Staten. Der Vater ward gebohren in Rotterdam den 11. Julii ao 1626 ehlich vertrauet zu Breda den 24. Martii ao 1658 mit Jgf. Adriana von Heussen. Der Sohn ward gebohren zu Berlin den 22. Martii ao 1661 und ehlich vertrauet zu Hamburg mit Jgfr. Maria Schwanin. Der Sohn starb vor dem Vater den 20. Julii 1692 - Der Vater folgte dem Sohn sofort im sterben den 24. Julii ao 1692. Beyde, Vatur und Sohn, wurden an einem Tag, den 28. Julii g. J. Hierher gesetzt.* Zie Neumann 1942, 340.
115. Herzberg, Rieseberg 1987, 89. De molen stond aan de Neue Graben.
116. In 1691 werd al over Smids' *continuirliche Abwesenheit* gesproken. Schachinger 1993, 111, n. 543.
117. Borrmann 1893, 344. Vroegere telling nr. 21. Op dit perceel zou Schlüter in 1711-12 voor E.B. von Kamecke een huis bouwen.
118. Kieling 1987, 157. Zijn grote rijkdom blijkt ook uit het feit dat hij in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw geld uitleende aan de raad van de Dorotheenstadt, om een schoolhuis mee te kunnen kopen. Schachinger 2001, 34.
119. Helmut Engel, 'Johann Arnold Nering'. In: W. Ribbe, W. Schäcke (Hrsg.), *Baumeister, Architekten, Stadtplaner. Biographien zur baulichen Entwicklung Berlins*. Berlin 1987, 35-46.
120. Ibidem, 36.
121. Heinz Ladendorf, *Andreas Schlüter. Baumeister und Bildhauer des preussischen Barock*. 2e dr. Leipzig 1997.
122. Friedrich Mielke, *Das Holländische Viertel in Potsdam*. Berlin, 1960 en Hans-Joachim Giersberg, *Friedrich als Bauherr*. Studien zur Architektur des 18. Jahrhunderts in Berlin und Potsdam. Berlin 1986.
123. Op het gebied van molen- en waterbouw herinnert slechts het later verbrede Oder-Spreekanaal. Alle sluizen uit de tijd van Smids zijn vervangen of verdwenen. Molens van hem zijn niet bewaard gebleven. Het slot in Oranienburg is later ingrijpend verbouwd, het weeshuis heeft nog zijn zeventiende-eeuwse gedaante, de kerk is in de negentiende eeuw vervangen door een nieuwbouw van Friedrich August Stüler. Het slot in Potsdam is geheel verdwenen evenals het slot in Berlijn, dat in 1950 na oorlogsschade is opgeblazen. In Berlijn zijn verder vrijwel alle projecten waarbij Smids betrokken was tot de grond toe afgebroken. Slechts van de keurvorstelijke stallen aan de Breite Straße staat nog een deel overeind. De torenbekroning van de Mariakerk is al in de achttiende eeuw door Carl Gotthard Langhans vernieuwd.

PUBLICATIES

Elizabeth den Hartog, **De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300**, Utrecht 2002. 288 pagina's, illustraties in kleur en zwart-wit. ISBN 90 5345 2184, 29,95 Euro.

De oudste kerken van Holland van Elizabeth den Hartog dankt zijn ontstaan aan het Willibrordjaar 1995, toen de auteur werd gevraagd een lezing te geven over de architectuur van een groep vroegmiddeleeuwse kerken langs de Hollandse kust. Al snel bleek dat de schaar-se paalgaten een wat magere basis vormden en de vraagstelling verschoof dan ook naar het versteningsproces bij Hollandse kerken en de opdrachtgevers daarvan. Na een tussentijds bericht in het *Bulletin KNOB* (1998-1) resulteert het ambitieuze onderzoek nu in een kloek en zeer fraai verzorgd boek, waarin de Hollandse kerkgebouwen van voor 1300 als groep worden bestudeerd en in de context van de toenmalige tijd en samenleving worden geplaatst (p. 7).

In het hele graafschap Holland waren aan het einde van de twaalfde eeuw nog geen honderd stenen gebouwen te vinden (p. 11). De datering van deze gebouwen levert dikwijls problemen op. Niet alleen heeft dit te maken met het feit dat geen oude houtconstructies meer aanwezig zijn - of dat daar nog helemaal geen systematisch onderzoek naar is gedaan - maar ook de talloze aanpassingen en restauraties in later tijd maken het vroege kerkenlandschap nogal ondoorzichtig. Door het uitblijven van nauwkeurig bouwhistorisch onderzoek als aanvulling op de kunsthistorische analyse, berusten vele dateringen van de kerken op *circumstantial evidence*.

Na een inleidend hoofdstuk, waarin het onderzoek van een context wordt voorzien, gaat Den Hartog in een helder betoog in op de vroegste geschiedenis van de Hollandse kerken, toen heilige putten en wouden langzaam in christelijke cultusplaatsen veranderden en de Hollandse kloosters, door Willibrord in de achtste eeuw aan de abdij van Echternach nagelaten, na veel geharrewar in het bezit van de Hollandse graven kwamen. Over de kerkgebouwen uit deze periode van onder andere Egmond, Hallem, Assendelft, Heiloo, is bijzonder weinig bekend. Plattegronden van houten voorgangers, waarvan meestal niet meer dan enkele paalgaten zijn aangetroffen, kunnen slechts met moeite worden gereconstrueerd. De eerste stenen kerken werden opgetrokken van Romeins afbraakmateriaal, zoals dat het geval was in Valkenburg (Z.-H.), waarvan de datering echter omstreden is (9^e of 10^e eeuw).

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de verstening van de kerken in tufsteen en baksteen. Na het opkomen van de tufsteenhandel vanaf het einde van de tiende eeuw, leverde de opkomst van de baksteen aan het einde van de twaalfde eeuw een alternatief voor het bouwen in tufsteen. Een essentiële passage vinden we op p. 69, als het gaat om de opdrachtgevers en bouwers van stenen kerken. De gangbare opvatting dat de bouw van stenen kerken in de Hollandse kuststreek verband houdt met de opkomst van de steden en de daarmee samenhangende economische groei, is volgens Den Hartog onhoudbaar. Het oprichten van een stenen gebouw was bijzonder kostbaar en de meeste tufstenen kerken 'waren te vinden in gemeenschappen waarvan het aantal inwoners te klein was om zelf de bouwkosten te kunnen dragen.' Natuurlijk kan men zich erover verbazen hoe relatief kleine gemeenschappen in het verleden grote bouwwerken neerzetten, maar een bewijs voor de onjuistheid van die zienswijze is daarmee nog niet geleverd. Toch wordt de hypothese vanaf dit moment als waarheid aangenomen: parochianen speelden een rol bij het onderhoud van de kerk en droegen bij met fysieke arbeid (pp. 70-

71), maar speelden geen rol bij de beslissing een kerk in steen te bouwen. Deze hypothese is programmatisch voor de rest van het boek: niet de eenvoudige gelovigen, maar de graaf en de adel waren verantwoordelijk voor de bouw en vormgeving van de kerken.

Het volgende hoofdstuk is geheel gewijd aan de twee belangrijkste Hollandse kloosters: Egmond en Rijnsburg. Met betrekking tot de gereconstrueerde eerste stenen abdijkerk van Egmond wordt gesuggereerd dat deze vanwege zijn geringe omvang slechts een deel van de werkelijke kerk is, namelijk een substantieel deel van een schip zonder zijbeuken. De koorpartij zou ontbreken maar de auteur weet op basis van een architectuuriconologische hypothese wel te melden hoe deze eruit moet hebben gezien. Bij het klaverblad van de abdijkerk van Rijnsburg dat in de literatuur als twaalfde-eeuws wordt gedateerd en waarvan tot voor kort werd aangenomen dat het de laatste rustplaats van Floris V was, meent Den Hartog te kunnen aantonen dat het helemaal niet om de absis van de abdijkerk, maar om de gravenkapel gaat. In beide gevallen is de argumentatie niet overtuigend.

Het is niet mogelijk om hier het hele boek in detail samen te vatten en alle kwesies uit te diepen. Daarvoor is het bestudeerde terrein te breed en is het materiaal af en toe ook te controversieel, zeker naar mate men in het boek vordert. Ik wil hier nog slechts enkele zaken aansnijden. Hoofdstuk 4 behandelt de graven van Holland en hun kerken. De graven van Holland hadden in de twaalfde en dertiende eeuw geen vaste residentie maar trokken rond van plaats tot plaats, waar onderdak werd gevonden bij aanzienlijke onderdanen, in kloosters of in verspreid liggende grafelijke goederencomplexen. Dergelijke hoven lagen onder meer in Vlaardingen en Dordrecht, waar eveneens zeer aanzienlijke twaalfde-eeuwse kerkgebouwen werden aangetroffen. Voor Den Hartog ligt het voor de hand om deze kerken aan het grafelijk mecenaat te relateren, wat ook niet onwaarschijnlijk is (p. 129). De bewijsvoering voor Vlaardingen komt echter niet verder dan de constatering dat Vlaardingen in de elfde eeuw in het hele graafschap de enige nederzetting met allure was en dat de graven het eventueel tot een nieuw grafelijk centrum wilden uitbouwen.

Het volgende hoofdstuk gaat op hetzelfde stramien verder: steenbouw en adel gaan samen, waarbij veel van de tufstenen kerken te vinden zijn in plaatsen waar de oudste en meest voornamelijk geslachten hun stamslot hadden en dertiende-eeuwse bakstenen kerken voorkomen in plaatsen waar jongere takken van oude families zich vestigden. Den Hartog stelt dat het *voorstelbaar* is dat veel van de tufstenen kerken in Holland door de adel werden gebouwd (p. 166). Status en patronaats- en collatierecht van de adel en het feit dat adellijken midden in door hun gestichte kapellen of kerken werden begraven (een recht dat alleen aan de stichter van een kerk is voorbehouden), wijzen op adellijke inmenging. Deze adellijke inmenging is heel goed denkbaar. Maar naar mijn mening wil Den Hartog veel te veel bewijzen en worden er te veel toeschrijvingen gedaan, die eenvoudigweg niet worden waargemaakt. De rol van de adel als opdrachtgever is een *hypothese*, die echter als niet geheel te bewijzen waarheid wordt gepresenteerd, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot Velsen (p. 188) en Voorhout (p. 193). Het gaat in deze gevallen echter niet om aan te tonen dat er in de desbetreffende plaatsen adellijke geslachten aanwezig waren, maar om hun rol als opdrachtgever bij de bouw van stenen kerken. Den Hartog heeft steekhoudende argumenten, maar door de associatieve en vaak geforceerde pogingen om alles te verklaren raken deze ondergesneeuwd. Dit is ook het geval bij de poging de kerk van Sassenheim toe te schrijven aan een Utrechtse opdrachtgever (p. 224). Zonder te pogen de kerk met moderne methodes preciezer te dateren, wordt vanuit een hypothetisch architectuurconcept een verklaringsmodel opgesteld.

Nadat alle voorgaande hoofdstukken op voorbeeldige wijze nog kort zijn samengevat, eindigt het betoog wel zeer abrupt op pagina 247. Zonder terugblik op het voorafgaande en zonder samenvatting, voelt de lezer zich aan zijn lot overgelaten. Want wat hebben we nu precies gelezen? Er is kwistig met hypothesen gestrooid, maar de uiteindelijke duidelijke conclusies zijn achterwege gebleven. Over de materiële aspecten van de kerken zijn nauwelijks nieuwe feiten bekend geworden. Tekenend in dit geval is dat in het hele boek slechts één (langs)doorsnedetekening staat (p. 241, kerk te Janum in Friesland). De datering en interpretatie van een groot aantal kerken blijft als voorheen problematisch en kan alleen worden bijgesteld als men bereid is de architectuur-iconologische hypothesen van de auteur te volgen. Het is dan ook de vraag of een architectuur-iconologische benadering voor Hollands oudste kerken wel zinvol is. In dit boek komt die methode neer op het poneren van grotendeels onbewijsbare stellingen. Dit betekent niet dat de vragen die de architectuur-iconologie stelt niet zinvol zijn. Maar door naar een bepaalde conclusie toe te redeneren en vorm en typologie te laten prevaleren boven een objectgerichte benadering, krijgen al snel theorieën de overhand, die met de behandelde bouwwerken weinig meer te maken hebben. De lezer blijft na afloop zitten met de indruk geen nieuw overzichtswerk met extra feiten, maar een architectuurhistorische proefballon te hebben geraadpleegd.

G. van Tussenbroek

Repliek

In *De Oudste Kerken van Holland* was het uitgangspunt de tufstenen kerken van Holland als groep te bestuderen, te kijken naar hun verspreiding en proberen te achterhalen wie deze kerken bouwden en met welke intenties. Uit mijn onderzoek is gebleken dat het aantal tufstenen kerken in Holland aanzienlijk groter was dan steeds is verondersteld. Ging men tot nu toe uit van zo'n 25 à 30 exemplaren, door mijn onderzoek is dat aantal zeker verdubbeld. Blijkbaar had de recensent graag een ander boek gezien, gericht op een bouwkundige analyse van de kerken. Echter, bij de meeste kerken is op dat gebied niets te onderzoeken. De recensent schrijft: "*de talloze aanpassingen en restauraties in later tijd maken het vroege kerkenlandschap nogal ondoorzichtig*". Dat is nogal zwak uitgedrukt. In Holland zijn nauwelijks originele Romaanse bouwdelen te vinden; driekwart van de kerken is eenvoudigweg niet meer. Laat ik de reeks (bovengronds) verdwenen tufstenen kerken voor de duidelijkheid maar eens opsommen: Aalburg, Alkmaar, Almkerk, Benningbroek, Delft, Den Burg, De Westen, De Waal, Dordrecht, 't Dorp, Dorreeest, Egmond (abdijskerk), Egmond (Adalbertuskerk), Egmond (Buurkerk), Gawijzend, Hem, Herpt, Hoogkarspel, Lambertschaag, Leiden, Lisse, Medemblik, Monster, Naaldwijk, Nibbixwoud, Noordwijk, Oegstgeest, Ouddorp, Ouderkerk a/d IJssel, Oudkarspel, Oudorp, Overschie, Rijswijk (Z.H.), Rijswijk, Schagen, Schellinkhout, Schoorl, Sint-Maarten, Stroe, Sybekarspel, Uitwijk, Valkenburg, Vlaardingen, Voorhout, Voorschoten, Vronen, Warmenhuizen, Warmond, Westerland, Westwoud, Wognum, Wijdenes, Wijk, Zuid-Scharwoude, Zwaag. In het beste geval is er in het tegenwoordige gebouw een aanzienlijke hoeveelheid tufsteen hergebruikt. Aan de huidige kerken in die plaatsen valt uiteraard een heleboel bouwhistorisch onderzoek te doen, maar dat zal geen informatie opleveren over de tufstenen voorganger. Er is maar een heel kleine groep waar meer van over is: Castricum, Eethen, Heiloo, Hippolytushoef, Limmen, Oosterend, Oosterland, Rijnsburg, Sassenheim, Veen, Velsen, Wassenaar. Ook in deze gevallen is het beeld fragmentarisch, een toren hier, een muur daar, en dat alles nog eens zwaar gerestaureerd en prachtig wit

gestuct van binnen. Vandaar het ontbreken van doorsneden in het boek. De recensent schrijft dat er over de materiële aspecten van de oudste Hollandse kerken nauwelijks nieuwe feiten bekend zijn geworden. Dat is waar, maar, aangezien zeker 75% van die kerken voorgoed verdwenen is, lag dat eigenlijk in de lijn der verwachtingen. Bouwhistorische analyse van de nog bestaande resten levert mogelijk aanvullende gegevens op, maar of het harde dateringen oplevert, waag ik te betwijfelen. Alleen vanuit de archeologie zijn waarschijnlijk nog substantiële bijdragen te verwachten. Volg ik de redenering van de recensent verder, dan zijn de gegevens over de meeste kerken eigenlijk te gering om een studie te verdienen. Zo zijn Hollands tufstenen kerken ook steeds behandeld. Een kwart A4-tje over een opgraving hier, een bladzijde misschien over een toren daar. In de meeste studies over de kerkgebouwen zelf wordt de aanwezigheid van tufsteen vermeld, er wordt geconcludeerd dat er een tufstenen voorganger was, einde verhaal. Deze weg heb ik dus niet bewandeld. Een kerk is meer dan het materiaal alleen, een kerk die gebouwd werd in het moerassige Holland met steen die vanuit de Eifel werd aangevoerd zegt enorm veel over de ondernemingsdrang van onze voorouders, van hun financiële inzet en hun wens om mee te gaan in de vaart der volkeren en iets te bouwen voor de eeuwigheid. Van diezelfde wens getuigen de zandstenen sarcophagen die eveneens van veraf naar Holland werden getransporteerd en die in het herkomstgebied alleen te vinden zijn als graven van hoogadellijke personen en geestelijken van hoge rang. Het antwoord op de vraag voor wie de sarcophagen in het Hollandse bestemd waren, zegt daarom naar mijn idee ook iets over de bouwers van de tufstenen kerken. Misschien weten we niet meer hoe de tufstenen kerken eruit zagen - en dat zullen we waarschijnlijk nooit te weten komen -, toch is hun aanwezigheid in het landschap een historisch fenomeen van belang dat nader onderzoek verdient, al moeten we dan een verklarend model opstellen dat grotendeels gebaseerd is op 'circumstantial evidence'. Ik veronderstel inderdaad dat de meeste tufstenen kerken in de westelijke kuststrook van Holland door de daar woonachtige adel zijn gebouwd. Dat is een hypothese die ik geprobeerd heb te substantiëren door na te gaan of er in al de plaatsen met tufstenen kerken ook belangrijke adellijke geslachten woonden. Daarbij heb ik gewezen op een aantal zaken die adellijke betrokkenheid bij de bouw aannemelijk maken: bv. de zandstenen sarcophagen, begravingen 'in medio ecclesiae', ruzies over de beste zetel in het koor later in de Middeleeuwen, schriftelijke overleveringen en bronnen waaruit blijkt dat adellijken inderdaad kerken bouwden. Het is en blijft natuurlijk een hypothese. Hoe kan het ook anders wanneer men zich bezig houdt met de bestudering van een slecht bewaarde groep slecht gedocumenteerde gebouwen. De recensent wijst in zijn verhaal het gebruik van de hypothese meermalen af; foei, dat kan je niet bewijzen. Zonder hypothesen is dit materiaal echter niet te behandelen en door de hypothese af te wijzen maakt de recensent Hollands oudste kerken onbespreekbaar. In afwezigheid van een model verwordt de opsomming van de restanten van de Hollandse tufsteenbouw tot weinig meer dan een zinloze accumulatie van nog geen honderd fragmenten tufsteen.

Uit het bovenstaande blijkt een verschil van mening over het wetenschappelijk paradigma en met name over het gebruik van de hypothese. Ernstiger wordt het als de recensent de mening van de auteur vervormt. Dat gebeurt onder andere in de volgende passages uit de recensie:

De recensent spreekt van een essentiële passage op p. 69 als het gaat om de opdrachtgevers en bouwers van stenen kerken (zie boven) en citeert dan zogenaamd een passage uit mijn boek. Uit deze passage worden echter de essentiële zinsdelen weggelaten. Natuurlijk is de

bouw van de tufstenen kerken gerelateerd aan economische bloei en de steden zullen zeker een rol hebben gespeeld; wat onhoudbaar is, is dat tufsteenbouw alleen te vinden zou zijn in steden in wording. Ik heb dat geëxpliciteerd in een zin die vermeld staat tussen de twee door de recensent aan elkaar geplakte citaten: "In een stad in wording is een tufstenen kerk te verwachten, maar de omkering van deze relatie is geen automatisme: veel tufstenen kerken stonden immers niet in pre-stedelijke centra." Ik neem aan dat zelfs de recensent plaatsen als 't Dorp, Sybekarspel en Nibbixwoud niet ziet als pre-stedelijke centra.

En dan Vlaardingen, waarvoor de recensent verwijst naar p. 129. De idee dat de kerk van Vlaardingen gebouwd zou zijn door de graaf van Holland zou zijn gestoeld op het feit dat Vlaardingen de enige plaats van allure was binnen het graafschap en dat de Hollandse graven het tot nieuw grafelijk centrum wilden uitbouwen. Nu, dat zou inderdaad wat mager zijn, maar de recensent heeft blijkbaar verzuimd de volgende pagina's te lezen. De kwestie Vlaardingen staat namelijk uitgediept op pp. 130-132 en omvat toch wel iets meer dan de recensent doet voorkomen.

Elizabeth den Hartog

G.W.C. van Wezel, **De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda**, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), Zeist/Zwolle 2003. 484 blz. Rijk geïllustreerd, waarvan een aantal in kleur. ISBN 90 400 8746 6. Prijs: € 50,00.

De jongste aflevering in de reeks GB's, de 'Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst', is een omvangrijk boekwerk. Het onderwerp is opnieuw de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda, nadat deze ook al in de eerste GB was behandeld (Jan Kalf, *De voormalige Baronie van Breda*, Utrecht 1912). Deze belangwekkende kerk was in de middeleeuwen zowel stadsparochiekerk als grafkerk van de Heren van Breda en bovendien sinds 1303 kapittelkerk. Onder eindredactie van G.W.C. van Wezel (RDMZ) en A.J. Koldewij (KU Nijmegen) heeft een groot aantal auteurs aan deze publicatie meegewerkt, enerzijds vanuit deskundigheid op bepaalde onderzoeksterreinen, anderzijds in het kader van een doctoraalprojectgroep van de KUN.

Gekozen is voor een chronologisch-thematische opzet, waarin eerst de *Middeleeuwen*, vervolgens de *Renaissance*, de *Nieuwe Tijd* en de *Nieuwste Tijd* aan bod komen. Elk deel behelst enkele hoofdstukken over de hoofdthema's uit die periode, zoals de middeleeuwse bouwgeschiedenis, de Herenkapel met het grafmonument uit de renaissance en de protestantse inrichting na de Reformatie. Elk deel wordt afgesloten met een catalogus - de *Nieuwste Tijd* is alleen met een catalogus vertegenwoordigd. Bewonderenswaardig is de enorme hoeveelheid verzameld materiaal, die met name in de catalogi gepresenteerd wordt. Dit materiaal beperkt zich bepaald niet alleen tot hetgeen zich nog altijd in en aan de kerk bevindt, maar neemt ook in ogenschouw wat in de loop der tijd her en der verspreid is geraakt, voorzover dat kon worden achterhaald. Hieruit komt een beeld naar voren van de unieke rijkdom in de uitmonstering die de kerk in het verleden heeft gekend en voor een deel nog altijd kent.

Naast deze bewondering noopt dit boek op verschillende vlakken ook tot zorg. Dat begint al op de eerste bladzijden. Het *Ten Geleide* (pp. 11-12) formuleert de kaders waarbinnen deze publicatie tot stand is gekomen. De aanleiding was de restauratie van het kerkgebouw. Voorafgaand daaraan pleitte de Rijkscommissie voor de Monumenten in 1993 voor een onderzoek naar de 'bouw- en restau-

ratiegeschiedenis en naar de plaats van de kerk in de architectuurhistorische context [om] een verantwoorde restauratie op basis van een gedegen kennis van de (restauratie)geschiedenis van het gebouw en de interieuronderdelen' mogelijk te maken (p. 11). Dit pleidooi werd echter door de RDMZ niet gehonoreerd, om de start van de restauratie niet te vertragen. Deze gang van zaken is verbijsterend, omdat er al jaren vanuit verschillende disciplines (inclusief de RDMZ!) voor wordt gepleit om dit onderzoek vooraf verplicht te stellen: de hieruit voortvloeiende kennis blijkt tijdens restauraties onmisbaar en kan achteraf waar dat ontbreekt vaak als een ernstig gemis worden aangemerkt.

Nog verbijsterender is dat de restauratiegeschiedenis van kerk en toren geen plek in dit boek heeft gekregen, terwijl de restauratiegeschiedenis van de grafmonumenten en schilderingen gelukkig nog wel terloops de revue mag passeren (onder meer pp. 372-378). Moet hieruit afgeleid worden dat dit onderzoek 'dus' ook niet heeft plaatsgevonden? Dat is dan het tweede onderdeel van het genoemde pleidooi van de Rijkscommissie waaraan de RDMZ geen gehoor heeft gegeven.

Tussen neus en lippen door wordt in het *Ten geleide* bovendien een opmerking geplaatst die na het voorgaande het ergste doet vrezen: de klankbordcommissie die in 1995 was ingesteld 'ter advisering aan de restauratiearchitect [werd] al ruim voor de voltooiing van de restauratie opgeheven vanwege een verschil in restauratieopvatting tussen enkele leden [...] en de restauratiearchitect' (p. 11). Kennelijk is er in een team van deskundigen, die in deze restauratie een bepalende rol speelden, zodanige onenigheid gerezen dat er geen sprake meer was van consensus. Op welk vlak lag deze onenigheid? In hoeverre heeft dat de restauratie beïnvloed en de teloorgang van historische aspecten bevorderd? Maar bovenal: wat kunnen we ervan leren? De lezer blijft volledig in het ongewisse, enkele terloopse opmerkingen daargelaten (bijvoorbeeld pp. 203 en 217), wat een analyse van de restauraties in het verleden gepaard aan een verantwoording van de huidige nog extra doet missen (zie ook: C.W.H. Hendriks, 'Verslag van de studiedag in de Grote of O.L. Vrouwekerk te Breda', in: *Bulletin KNOB* 96 (1997), pp. 186-187).

Al met al blijft onduidelijk wat nu precies het doel van deze publicatie is en wie de doelgroep. Het idee dat het een uitputtende monografie is moet worden losgelaten gezien de voorgaande opmerkingen over de restauratiegeschiedenis. Ook het weglaten van de historische inleiding van de hand van Valentijn Paquay (eveneens medegedeeld in het *Ten geleide*) blijkt een onverstandige zet. Zo blijft onder meer volledig onderbelicht welke positie de kerk innam in het bisdom Luik (op p. 229 na nergens genoemd) en hoe de verhoudingen waren tussen de verschillende betrokkenen bij de kerk, met name de stad en het kapittel ten opzichte van de Heren. Het kapittel was naast de parochie immers de belangrijkste gebruiker van het gebouw, nota bene zetelend in het hoogkoor, de belangrijkste ruimte van de kerk (vergelijk p. 119). Een vluchtige verwijzing naar artikelen van Paquay elders is wel een zeer magere oplossing voor dit probleem. Vanwege de nadrukkelijke focus op de Heren van Breda, met name de Nassaus (sinds 1403), en de sterk kunsthistorisch getinte benadering, lijkt het enerzijds een studie naar de invloed van een belangrijk adellijk geslacht op 'hun' kerk (vergelijk G.W.C. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, Zeist/Zwolle 1999) en anderzijds een bijna monografische studie van de inventaris en zijn iconografie. Twee uitstekende en boeiende uitgangspunten overigens, die ongebruikelijk zijn in de reeks GB's.

In tegenstelling hiermee gaat de gangbare opzet van GB's uit van het (kerk)gebouw en zijn (bouw)geschiedenis, waaraan de (nog aanwezige) inventaris wordt gekoppeld. Ondanks de verdienstelijke reconstructie van de bouwgeschiedenis door Matthijs Burger, lijkt het

kerkgebouw in deze publicatie als het ware gereduceerd te zijn tot slechts het gebouwde kader waarbinnen zich het echt interessante zou afspeelen. In afwijking van de goede traditie van de GB's ontbreken langs- en dwarsdoorsneden die het gebouw meer laten spreken: het kerkinterieur kan iedereen met eigen ogen aanschouwen, de kappen bijvoorbeeld zullen echter slechts weinigen zien. Deze indrukwekkende houten constructies, voor een groot deel nog stammend uit de bouwtijd, blijken alleen maar goed om de bouwfasen te dateren door middel van dendrochronologie (jaarringenonderzoek). Het is spijtig dat niet wordt verwezen naar een standaardwerk als *Houten kappen in Nederland 1000-1940* van H. Janse (Delft 1989), waarin de kappen op andere gronden al behoorlijk nauwkeurig blijken te zijn gedateerd (aldaar p. 130) en in een breder kader gezet. Een gemiste kans!

Ondanks dergelijke "slordigheden" biedt de analyse van Burger de stand van zaken op basis van de nieuwste gegevens. Naast de dendrochronologische dateringen zijn dat onder meer ook de partiële opgravingen die in de jaren '90 in de kerk hebben plaatsgevonden onder leiding van stadsarcheoloog Guido van den Eynde. Deze indruk van gedegen kwaliteit wordt bevestigd in de bijdragen van de andere auteurs, zoals Harry Tummers en Paul le Blanc, die al vele jaren respectievelijk de (graf)sculptuur en muur- en gewelfschilderingen bestuderen. Het feit dat het in onze streken unieke verschijnsel van de grafkapel uit circa 1530 met zijn bijzondere uitmontering integraal aandacht krijgt, geeft deze publicatie een aanzienlijke meerwaarde. Gezien de grote omvang van het boek en de beperkte ruimte op deze plaats, wordt een verdere inhoudelijke beoordeling echter graag aan de lezer overgelaten. Vooral ook omdat zich nog een belangrijke vraag opdringt die hier beantwoord dient te worden. Die vraag is of deze afwijkende opzet zich leent voor toekomstige GB's. Het antwoord daarop moet helaas eenduidig 'nee' luiden. Het voorliggende eindresultaat zou uitstekend passen in een willekeurige kunsthistorische reeks, maar gaat voor een GB veel te ver in de opsomming van hetgeen (al lang) niet meer met de kerk verbonden is én in de uitputtende interpretatie van de iconografie, maar tegelijk niet ver genoeg wat betreft het gebouw. Een heroriëntatie op de uitgangspunten van de GB's lijkt dan ook hoogstnoodzakelijk, waarbij het devies moet zijn: terug naar de kerntaak. Feitelijk omschrijft de term *Geïllustreerde Beschrijving* al perfect wat deze kerntaak is. De oude GB's, zoals die van Kalf uit 1912, munten uit in een heldere en zakelijke opsomming van (historische) feiten, die nog altijd een uitstekende en betrouwbare basis bieden voor diepgaander onderzoek. Want in principe vormt de GB geen studie op zich, maar een inventarisatie (weergave en samenvatting) van hetgeen over het behandelde onderwerp bekend is - vanzelfsprekend naar de nieuwste inzichten - met een aanzienlijk grotere precisie dan in het *Kunstreisboek* en diens opvolger *Monumenten in Nederland* mogelijk is. De toegankelijkheid van die oude GB's blijkt zeer groot, want naast de wetenschappelijk onderzoeker maken ook geïnteresseerde leken gebruik van de reeks. Dat laatste is bij de voorliggende GB nog maar de vraag, gezien het zeer specialistische karakter, en daarmee zou een belangrijk deel van het bestaansrecht van deze reeks teloor gaan. Naar de geruchten luiden zou dit de laatste (of eventueel voorlaatste) GB zijn. Het is te hopen dat deze geruchten op onwaarheid berusten, want het stopzetten van een in ons land zeldzame reeks, die al bijna honderd jaar een dergelijke inhoudelijke kwaliteit biedt, moet ernstig worden betreurd.

Karel Emmens

J. Grawronski, F. Schmidt & M.-Th. van Thoor (red.), **Monumenten & Archeologie Amsterdam I en 2**, Amsterdam 2002 en 2003 (I 175 pp.; 2 143 pp.), prijs euro 17,50.
ISBN 90 5937 0104 (1)
ISBN 90 5937 0317 (2)

Twee delen telt inmiddels de nieuwe serie *Monumenten & Archeologie Amsterdam*. Daarnaast is men bij het bureau *Monumenten & Archeologie* (BMA) druk doende met de voorbereiding van een jubileumboek naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan in 2004. Dit nieuwe hoofdstedelijke elan is een indirect gevolg van de reorganisatie die het bureau in de IJstad enkele jaren geleden heeft ondergaan, waarna een vernieuwd team van enthousiaste 'monumentenzorgers' is aangetreden. Monumentenzorgers tussen aanhalingstekens natuurlijk, omdat het woord monument op talrijke plaatsen in het land inmiddels met enige schroom gehanteerd wordt en een nieuwe serie met dit woord in de titel van een ferm standpunt getuigt. Immers in sommige kringen waar de Belvedere-gedachte 'behoud door ontwikkeling' hoog in het vaandel staat, lijkt het erop dat men een afkeer van 'monumenten' heeft ontwikkeld, als zou het gaan om historische toppers met een intrinsieke waarde waar weinig mee mag en waar zeker niet a priori lukraak aan, door- of overheen gebouwd kan worden. Het staat natuurlijk buiten kijf dat een nieuwe functie voor een historische gebouw vaak het beste behoud is, maar dat dit soms tot excessen leidt, toont het voorbeeld van het Pakhuis De Zwijger op de zuidelijke IJ-oever met de Jan Schaeferbrug er dwars doorheen (I, pp. 128-135). Het is de schaduwzijde van een niet zelden meer voorkomende ontwikkeling waarbij het historische gebouw als decor dient voor al dan niet geslaagde 'ontwerpinterventies' van 'veelbelovende' ontwerpers.

Beide boekwerken bieden een gezond tegenwicht aan de aanzwellende, door 'kenniswerkers' geproduceerde, stroom 'cultuurhistorische effectrapportages' die gaan over 'structuren met een cultuurhistorische identiteit', vroeger bekend als monumenten. Alleen daarom al is *Monumenten & Archeologie* verfrissend om te lezen. Slechts een enkele keer blijkt ook hier de alom aanwezige profileringsdrang en begripsinflatie niet geheel te onderdrukken. Met een kleine profileringsruptie wordt de lezer in het eerste hoofdstuk van het eerste deel over Archeologie op Oostenburg nog kort op het verkeerde been gezet met een zin als: 'Hier gelden wezenzeigenschappen van het maritieme netwerk als mobiliteit, internationaliserend, (multi)culturele uitwisseling en decentraliserende structuur' (I, p. 26). Gelukkig staan in het vervolg de pretenties minder in de weg van het te vertellen verhaal. Dezelfde Jerzy Gawronsky schrijft in het tweede deel samen met Jørgen Veerkamp namelijk een zeer leesbaar artikel 'Over staal, kleef en stuit'; een must voor iedereen die nu wel eens wil weten hoe het zit met het funderen van oude gebouwen. Deze bijdrage geeft een geheel nieuwe dimensie aan het versje 'Amsterdam, die grote stad die is gebouwd op palen'. Het accentueert tevens de verschillen tussen beide delen; waar in het eerste deel met artikelen over 'De architectuur van alledag', 'De naoorlogse woonwijken', 'Verzekerd van een rijke geschiedenis', 'Toppers in gevaar' en 'Cultuurhistorie en welstand' vooral de beleidsmatige aspecten op de voorgrond treden, kenmerkt het tweede deel zich door een meer feitelijke benadering van het gebouw. Feitelijk in de goede zin van het woord. Niet een stortvloed aan jaartallen, noch overmatige aandacht voor de esthetische kanten van het gebouw staan voorop, maar juist het wezenlijk functioneren ervan. Zo zien we foto's van de behouden vrouwenwachtkamer van het Marnixbad (2, p. 98), de aftekening van tussenschotten in het Ontsmettingsgebouw aan de Oostelijke Handelskade (2, p. 106) en de gietijzeren trap naar de artiestenloge van de Stadsschouwburg (2, pp. 114-115). De aandacht hiervoor, die

mijns inziens vaak te simpel vereenzelvigd wordt met 'aandacht voor het interieur', betreft hier ook de structuur van het gebouw en zijn functioneren als 'machine'. Ook de bouwhistorie, waar de structuur van het gebouw centraal staat, kan deze benadering niet geheel als de zijne claimen. Wel staat de bouwhistorie door de aandacht voor de materialisering van het gebouw dicht bij de archeologie en blijken er interessante raakvlakken.

Net zomin als archeologen door de grond heen kunnen kijken, kan de bouw- of architectuurhistoricus door een gebouw heen kijken. Beiden kunnen van de buitenkant slechts vermoedens over structuur en interieur uiten. Bij de archeologen geschiedt dit door middel van archeologische potentiekaarten. Een vergelijkbare bouwhistorische verwachtingskaart wordt nu voor de historische substantie van de middeleeuwse binnenstad ontwikkeld. Ook wat dit betreft krijgt in het eerste deel 'Korbelen en beslagwerk' het beleidskader de meeste aandacht en wordt in het tweede deel 'De houten stad' een aanzet gegeven tot een systematisch onderzoek naar de voor Amsterdam karakteristieke houtskelet-bouwwijze, waarvan de verspreide gegevens (informatie) uiteindelijk in een onderzoeksproject tot een geheel gebracht gaan worden. Het analyseren en verklaren van dit soort ontwikkelingen (kennis) en het uitleggen daarvan aan een geïnteresseerd publiek (overdracht), leveren een belangrijke bijdrage aan het historisch besef van de Amsterdamer. De oplettende lezer beseft dan opnieuw dat alles een geschiedenis heeft en dat juist dat verklaart waarom Amsterdam er zo uitziet als het er uitziet.

In een stad met bijna zeventuizend rijksmonumenten - vijftien procent van alle rijksmonumenten - die, samen met gemeentelijke monumenten en monumenten in spe, een rijkdom weerspiegelen die zijns gelijke in Nederland niet kent, is het achteraf verwonderlijk dat het initiatief tot deze reeks niet eerder is genomen. Niet dat er een volledig vacuüm bestond, getuige de serie verzorgde publicaties in eigen beheer van het vroegere Bureau Monumentenzorg, die doorgaans verschenen in het kader van de Open Monumentendag. Enkel al om de titel dient daarvan het door Meindert Stokroos geschreven '*In 't nokkend wee der ziele welt een traan': Oude graftekens op de nieuwe Oosterbegravingplaats*' (Amsterdam 1992) genoemd te worden. Tevens ligt één van de wortels van de bouwhistorie in de vroege jaren van het bijna jubilerende bureau waar door R. Meischke en H.J. Zantkuijl de bouwhistorie beoefend werd, waarna deze bouwhistorische benadering in de jaren tachtig toch vooral in Utrecht en Den Bosch school maakte. Inmiddels lijkt Amsterdam het stokje weer over te nemen, met een kruisbestuiving tussen de 'harde' bouwhistorie en de 'klassieke' architectuurhistorie. De eerste groep kijkt inmiddels wat nadrukkelijker op van de gebouwen waar ze hun neus zo graag dicht op drukken en de tweede groep beschouwt de gebouwen tegenwoordig minder vanuit een hoog esthetisch vogelvlucht-perspectief. Dit samengaan van materialiteit en cultuurhistorie straalt van beide delen af, zonder daarbij de meer beleidsmatige aspecten als waardstelling, monumentenbeschrijving en instandhouding uit het oog te verliezen.

Dit nieuwe elan waarvan beide delen een eerste resultaat zijn, wordt min of meer doorkruisd door het komende jubileumboek, terwijl de delen ook nog geflankeerd worden door een magazine en ondersteund door de voortzetting van de losse delen in het kader van Open Monumentendag (in 2003 over *Landelijk Amsterdam*). Nu kan er natuurlijk nooit genoeg over Amsterdam geschreven worden, maar het gevaar van een overdosis ligt op de loer met paradoxaal genoeg op termijn mogelijk een gebrek aan kopij, hoewel van dit laatste op de recente jaarlijkse bouwhistorische toogdag van de SBN bij het bMA (19 oktober) vooralsnog nog niets bleek. Juist de diversiteit van de onderwerpen in beide delen, van opgegraven textieloden (I, 57-63), tot een requiem voor het stationspostkantoor (2, 83-89)

maakt de serie zo boeiend. Men hoede zich dan ook voor de weg die het in 1990 gestarte *Jaarboek Monumentenzorg* in 1994 is opgegaan; dat van themanummers. Een laatste observatie betreft de beoogde landelijke uitstraling. Die wordt nog beperkt doordat beide delen buiten Amsterdam slecht verkrijgbaar zijn. Daarnaast loert het gevaar dat bij de presentatie van het rijke Amsterdamse erfgoed aan niet-Amsterdammers deze soms geconfronteerd worden met een intern jargon (Ordekaarten) of flarden discussie van een plaatselijk karakter (Schinkelverbinding, Noord-Zuidlijn), die voor de voorbij Weesp wonende lezers niet altijd gesneden koek zijn. Zo strijden bijvoorbeeld in 'Een zee van licht' (2, 67-73) het informatiegehalte en de interne beleidskant om het primaat en weerspiegelen de noten een wel zeer exclusief Amsterdams perspectief. Zo hadden bijvoorbeeld verwijzingen naar publicaties als Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialisation of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley etc. 1988) of dichter bij huis Meindert Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw* (Zutphen 2001) niet misstaan. Een ander knagend detail betreft de zijdelingse mededeling in 'Begraafplaatsen en kerkhoven' (2, pp. 75-81) dat Amsterdam de uitzondering was op de verplichting na 1829 voor gemeenten groter dan duizend inwoners 'tot de aanleg van een algemene buiten-begraafplaats'; maar waarom Amsterdam hier een uitzondering op was, blijft onduidelijk (2, p. 78). Ook verlang ik nu al naar een nadere discussie over de meer technische aspecten van het genoemde artikel over funderingstechnieken. Dit bewijst gelijk hoe positief dit nieuwe elan uit de hoofdstad op een geboren en getogen niet-Amsterdamer overkomt.

Ronald Stenvert

John Bury & Paul Breman, **Writings on Architecture Civil and Military c1460 to 1640. A checklist of printed editions**, t Goy Houten 2000 (HES&De Graaf Publishers)- ISBN 90 6194 428 7- € 48,20 gebonden € 60,15 en Paul Breman, **Books on Military Architecture. Printed in Venice. An annotated catalogue**, t Goy Houten 2002 (HES&De Graaf Publishers)- ISBN- 90 6164 149 0 - € 135

In 1988 verscheen een handig overzicht van John Bury van publicaties van architectuurtraktaten en boeken op basis van een lijst die hij had samengesteld voor het congres *Les traités d'architecture de la Renaissance*, gehouden in de Centres d'Études Supérieures de la Renaissance in Tours in 1981. Dit overzicht van 170 auteurs is nu met hulp van Paul Breman uitgebreid tot circa 280 titels. Bovendien zijn de afzonderlijke beschrijvingen veel vollediger. De reden dat deze lijst aanzienlijk kon worden aangevuld is dat men het criterium Renaissance heeft losgelaten en simpelweg heeft gekozen voor een afbakening in tijd: 1460 - 1640. In geografisch opzicht bestrijkt het werk zowel het Middellands Zeegebied als Noord-Europa.

Zowel nieuw gepubliceerde werken als heruitgaven zijn opgenomen en ook de belangrijkste facsimile's zijn vermeld. Plaatboeken zonder tekst zijn inbegrepen indien ze bedoeld waren als modelboeken of om de architectuur-orden te illustreren. Reisgidsen en stadshistorische beschrijvingen zijn ook opgenomen, als deze veel verwijzingen naar eigentijdse gebouwen of monumenten van de Oudheid bevatten. In beginsel hebben de auteurs werken over wiskunde, landmeetkunde, perspectief, stadsplanning en tuinkunst uitgesloten, ongeacht of deze voor architecten bedoeld waren. In werkelijkheid is de scheidslijn echter minder strikt getrokken. Zo zijn de meeste verhandelings- over mathematica van Samuel Marolois opgenomen, ongeacht of deze nu wel of niet het gedeelte over architectuur van Vredeman de

Vries bevatten. Ook is van Simon Stevin de *Sterctenbouwing* in meerdere edities opgenomen, waaronder een Franstalige als onderdeel van *Les oeuvres mathematiques* van Albert Girard, maar ontbreken zijn passages over civiele architectuur in *Vandeoirdeningh der steden* en de *Byvouch der stedenoirdening vande oirdeningh der deelen eens Huys met'gheene daer ancleeft'* die zijn zoon Hendrik Stevin publiceerde in zijn *Materiae Politicae. Burgherlicke Stoffen* van 1649. Merkwaardiger is nog dat belangrijke publicaties die nog tijdens het leven van Stevin verschenen en die ook over militaire architectuur handelen, ontbreken. Zo is wel het manuscript van de *Castrametatio* van Sebastiano Serlio in de Bayerische Staatsbibliothek te München met alle (gedeeltelijk) twintigste-eeuwse uitgaven opgenomen, maar niet het drukwerk *Castrametatio. Dat is Legermeting* (1617) van Stevin. Hetzelfde geldt voor de niet minder invloedrijke publicatie *Nieuwe Maniere van Sterctebou door Spilsluysen* dat in hetzelfde jaar verscheen. De overzichten van de vele Vitruvius, Serlio en Scamozzi -edities en commentaren zijn betrekkelijk volledig, ook die in de Nederlandse taal, al moeten ze soms op verschillende plaatsen worden gezocht. Zo vinden we *De Generale Regelen van Architecturen* onder Serlio met een verwijzing naar Pieter Coecke van Aelst, maar vinden daar alleen *Die Inventie der Colummen* van 1539, zonder een verwijzing naar Vitruvius. Verschillende edities van Vredeman de Vries treffen we wel aan onder Marolois, maar onder het lemma Vredeman vinden we alleen een verwijzing naar de overigens zeer complete bibliografie van Peter Führung in Hollstein. Een dergelijk werk is natuurlijk nooit volledig en dat mag ook niet worden verwacht. Het is juist daarom des te opvallend dat, de ondertitel ten spijt, ook hier en daar handschriften zijn opgenomen. Behalve van Serlio, natuurlijk ook van Filarete en van De Holanda. Maar ook het minder bekende manuscript van Charles De Beste wordt genoemd. De selectie lijkt willekeurig, maar wie zit daarmee als je toch 280 auteurs en 1800 edities van 365 titels krijgt voorgeschoteld. De auteur neemt het niet zo nauw met zijn eigen criteria, wanneer hij denkt de lezer daarmee van dienst te kunnen zijn, en dat is wel zo sympathiek.

Problematisch blijft wel de betrouwbaarheid van vele gegevens. Bij diverse edities staat een vraagteken achter het jaartal en de auteur-entries van bijvoorbeeld Dürer en Hans von Schille lijken nog steeds *ghost-editions* te bevatten. Onduidelijk is of de auteurs daadwerkelijk een zeldzame editie in handen hebben gehad of zich hebben laten leiden door bibliografieën uit de negentiende en vroege twintigste eeuw die niet vaak uitblinken door nauwkeurige bronvermelding. Al met al is het werk van Bury nu vollediger, maar nog steeds niet zo betrouwbaar dat bibliografisch onderzoek in oudere werken overbodig is geworden. Bury's heruitgave is eerder "a quick-reference guide" zoals de omslag vermeldt, dan "a checklist of printed editions".

Veel betrouwbaarder juist vanwege de bronvermelding en documentatie van werkwijze is de geannoteerde catalogus: *Books on Military Architecture. Printed in Venice* van Paul Breman. De titel klinkt zeer specialistisch, maar degene die zich realiseert dat in de eeuw tussen Valle's eerste editie van 1524 en Tensini's uitgave van 1624 in Venetië nagenoeg evenveel boeken over vestingbouwkunde werden uitgegeven als in de rest van Europa bij elkaar, heeft meteen een redelijk compleet overzicht over deze discipline. Bremans geannoteerde catalogus telt liefst maar 350 boeken. Daarnaast is het een schoolvoorbeeld voor de historicus die een bibliografie van de andere helft of van welk onderwerp dan ook zou willen aanpakken. Elk item bevat de auteursnaam in de aanvaarde standaard, na het catalogusnummer volgt een korte titelbeschrijving, het jaar van uitgave, titel en opschrift transcriptions, het formaat en de collaties. Vervolgens komen de opdrachten en de opmerkingen bij de inhoud, waarin

vooral op de betekenis van het desbetreffende werk voor de militaire architectuur wordt ingegaan. Tenslotte wordt de plaats vermeld waar de werken zich moeten bevinden en zijn de werken die Breman zelf in handen heeft gehad met een * gemerkt. De beschrijving wordt steeds afgesloten met een verwijzing naar het item in de belangrijkste referentiewerken.

Het is een prachtig werk, in een mooi verzorgde uitgave. Wel is het jammer dat de samensteller heeft gemeend een waardeoordeel te moeten geven over alle gebruikte referentiewerken. Daarbij wordt niet alleen onvoldoende recht gedaan aan al dat voorwerk van militaire historici, maar bovendien voorbijgegaan aan het gegeven dat aan bibliografieën in de negentiende en vroege twintigste eeuw nu eenmaal andere eisen werden gesteld. Bovendien ontsieren de niet zelden bijtende commentaren de waardige uitstraling van deze bibliografie. Cockle's bekende *Bibliography of English military books up to 1642* moet het stellen met: "little more than a digest of d' Ayala with a lot of new and often rather silly mistakes", Jähns, auteur van de spreekwoordelijke gründliche: *Geschichte der Kriegswissenschaften* wordt afgedaan met: "being the most mindlessly-cribbled-from-author" en Martha Pollak's inventaris van militaire architectuurtractaten in de Newberry Library te Chicago wordt bestempeld als een "naïve and not always accurate catalogue". Het is interessant om te zien wat Breman te melden heeft over de kwaliteit van Bury's uitgave van 1988 en de heruitgave van 2000 [sic 2001] waaraan hij zelf meewerkte. Bury's eerste lijst was aldus Breman "badly proof-read by the publishers and in dire need of correction and emendation". Over de uitgave met zijn eigen aandeel merkt Breman alleen op dat deze nu aanzienlijk is uitgebreid. Niets meldt hij over de tekortkomingen en de gebrekkige toetsbaarheid van gegevens die ook de latere bewerking kenmerken. Het lijkt erop dat Breman het beste inderdaad bewaard heeft voor zijn eigen catalogus van Venetiaanse publicaties.

Charles van den Heuvel

G. van Tussenbroek, **Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)**, Matrijs, Utrecht 2003, 224 p., zwart-wit afbeeldingen, ISBN 90- 5345-227-3, EUR 29,95.

Zaltbommel, een stad met een verleden dat verassend ver terugreikt: welke andere stad in Nederland kan zich beroepen op muurwerken uit de veertiende eeuw, of laat-Karolingische huizen? Buiten het bekende zestiende-eeuwse Maarten van Rossum huis en de Sint-Maartens kerk zijn er nog veel meer interessante monumenten in Zaltbommel te vinden, daterend uit de periode tussen 1350 en 1650. Gabri van Tussenbroek heeft zes jaar lang voor de monumentencommissie onderzoek gedaan in de historische binnenstad en daarbij vooral achter de gevels gekeken. Hij heeft in de loop van de jaren een grote hoeveelheid bouwhistorische gegevens verzameld en deze nu in boekvorm gepubliceerd. De auteur vermeldt dat het onderzoeksresultaat geen complete inventarisatie is maar wel een indruk geeft van wat er nog te vinden is in diverse huizen. Veel gegevens die anders ongepubliceerd zouden blijven, waaronder dateringen door dendrochronologisch onderzoek, zijn in dit boek gerubriceerd ondergebracht. Het boek is ruim geïllustreerd en is bedoeld als een handleiding voor toekomstige beslissingen over de monumentwaarde van een pand.

Zaltbommel is een koploper geweest, wat betreft het behoud van bouwhistorisch waardevolle panden. Door de bemoeienissen van Victor de Stuers en mede door zijn fameuze artikel uit 1873: 'Hol-

land op zijn smalst' kreeg het Maarten van Rossum huis een herbestemming en werd daardoor gered van de sloop. Deze gang van zaken vindt ook elders in Nederland nog steeds navolging. De eerste serieuze bouwhistorische documentatie over Zaltbommel verscheen pas in 1980. Nadien zijn er enkele korte publicaties verschenen, maar er blijft nog veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek te doen, net zoals in veel andere steden.

De geschiedenis van Zaltbommel, dat stadsrechten en muren kreeg in 1316 en dat zijn naam dankt aan de zouthandel (*Zaut Bommel*), is de aanloop voor een hoofdstuk over 'de stad als gebruiksvoorwerp'. Onder deze wat merkwaardige titel worden de verdedigingswerken, de geestelijke instellingen, handel, verkeer en beroepsgroepen beschreven. De organisatie van het bouwbedrijf is in een apart hoofdstuk ondergebracht, gebaseerd op een uitgebreid onderzoek naar diverse historische bronnen.

De huizen van Zaltbommel, met name de veel voorkomende diepe huizen, worden beschreven in de tweede helft van het boek. De auteur hanteert een typologische indeling van de huizen om de grote hoeveelheid onderzoeksresultaten gestructureerd weer te geven. In feite brengt hij het grootste deel van zijn boeiende bevindingen onder bij de verschillende onderdelen van diepe huizen, als voorgevels, hangkamers, balklagen, kelders en kapconstructies. Enkele dubbele huizen, dwarshuizen en bijzondere gebouwen die niet tot het 'diepe' type behoren worden in een apart hoofdstuk per adres behandeld. De onvermijdelijke versnippering van informatie die ontstaat doordat panden of onderdelen van huizen in meer hoofdstukken genoemd worden, wordt deels ondervangen door het opnemen van adressen en eigennamen in een register. Herhalingen van verwijzingen kunnen niet uitblijven waardoor soms 26 keer naar een bepaald adres (Nonnenstraat 5) wordt verwezen. Bouwhistorische benamingen worden wel in een aparte woordenlijst verklaard maar helaas niet in het register opgenomen.

Tot slot spreekt de auteur zijn ongerustheid uit over de huidige stand van zaken, waarbij de waardering en bepaling van de monumentwaarde van huizen nog vaak is gebaseerd op beoordeling van de gevel en de dakhelling, en onvoldoende op bouwhistorisch onderzoek. Onder de 800 panden in Zaltbommel die behoren tot het 'beschermd stadsgezicht' bevinden zich 165 rijksmonumenten en 50 gemeentemonumenten. Dit houdt in dat bijna 75% van de huizen niet voor bescherming op basis van monumentenwetten in aanmerking komt en vogelvrij is, een situatie die ook in veel andere Nederlandse steden voorkomt.

Het boek heeft een uitgebreide bibliografie, veel annotaties en bevat een samenvatting in het Duits. De lay-out is helder. De oorsprong van de illustraties wordt in een lastig te raadplegen verantwoording achteraf gegeven. De situatie op een enkele foto is alleen voor Zaltbommelaars te begrijpen, maar door de diversiteit van de vele andere afbeeldingen komt iedereen aan zijn trekken.

Onder de daken van Zaltbommel geeft meer informatie dan de titel doet vermoeden en is niet alleen voor bouwhistorici, maar ook voor geïnteresseerde stadgenoten een goed leesbaar boek, dat de onvermoeude ouderdom van veel panden aan het licht brengt. Het is te hopen dat vooral de toekomstige hoeders van monumenten ruim gebruik zullen maken van deze waardevolle aanwinst voor de bouwhistorie in Zaltbommel.

Arendie Herwig-Kempers

KNOB

Cohesie

Jaarrede, uitgesproken in Zwolle op 31 januari 2004

Ik heet u allen van harte welkom op de jaardag van de KNOB in Zwolle. Deze Jaardag is georganiseerd in nauwe en goede samenwerking met Het Oversticht. Aan Het Oversticht bewaar ik de beste herinneringen. Ik heb een aantal jaren deel mogen uitmaken van het algemeen bestuur van Het Oversticht. Op voorspraak van Het Oversticht ben ik acht jaar voorzitter geweest van de Federatie Welstand. Zo'n tien jaar heb ik als burgemeester van Deventer van nabij gezien met hoeveel deskundigheid en gezag Het Oversticht zijn taken vervulde. Op het gebied van de stedelijke en landelijke vormgeving vervulde Het Oversticht steeds een voortrekkersrol. Het Oversticht heeft steeds bijgedragen aan de verbreding van het draagvlak voor ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorie. Vandaag krijgen wij inzicht in de huidige activiteiten van Het Oversticht voor met name het Cultureel Erfgoed. Wij zijn heel benieuwd!

Het organiseren van studiedagen samen met instellingen als Het Oversticht, past in de strategie van de KNOB. In het profiel van de KNOB komen steeds drie elementen naar voren. Natuurlijk de ambitie om te werken vanuit een wetenschappelijke attitude en op wetenschappelijk niveau. Daarnaast is de KNOB een algemene, generalistische vereniging op het gebied van het historisch cultureel erfgoed. Het derde element ziet op de KNOB als een onafhankelijke, particuliere organisatie. Vanuit haar eigen profiel wil de KNOB kennis ontwikkelen en uitdragen en tevens het publieke draagvlak voor cultuurhistorie verbreden en verdiepen. Daarbij zijn het KNOB-Bulletin en de studiedagen onmisbaar. Even onmisbaar is evenwel de samenwerking met bondgenoten als partners.

Er is een drietal categorieën van instellingen te onderscheiden, waarmee de KNOB in de praktijk samenwerkt. Als eerste categorie noem ik natuurlijk de categorie waaronder ook Het Oversticht valt. Het zijn de uitvoeringsgerichte instellingen, met veel ervaring en expertise. Gemeenten horen ook bij deze categorie. Afgelopen jaar vond bijvoorbeeld in Den Bosch een studiedag plaats over de stand van zaken van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in deze stad. De inleidingen van o.a. de stadsarcheologen van Zutphen en Deventer op de studiedag in Amersfoort bij de ROB zijn een andere voorbeelden. Het Openluchtmuseum in Arnhem, waar de KNOB eind oktober een studiedag hield, reken ik ook tot deze categorie.

Een tweede categorie vormen de specialistische organisaties, gericht op heel diverse onderwerpen, van funerair erfgoed tot interieur en kastelen. De KNOB heeft verschillende cultuurhistorische disciplines bij elkaar gebracht in het 'Platform Mariaplaats'; een naam die, zoals u weet, verwijst naar het huidige adres van het secretariaat van de KNOB. Op de gemeenschappelijke website kan men zien welke organisaties van het Platform Mariaplaats deel uitmaken, zie ook de rubriek **Platform Mariaplaats**, in dit nummer. Afgelopen jaar werd voor de tweede keer een gemeenschappelijke studiedag van de deelnemers aan het Platform gehouden, deze keer in het Kasteel De Haar.

De derde categorie van instellingen waarmee de KNOB systematisch wil samenwerken, betreft het hoger onderwijs. Vorig jaar november was het voor de derde keer dat pas afgestudeerden in KNOB-verband hun afstudeerproject op het gebied van de materiele cultuurhistorie konden toelichten. Er was een grote belangstelling en veel enthousiasme bij zowel jongeren als ouderen. In het openbaar

bestuur geldt, dat driemaal incidenteel structureel is. Het ziet er inderdaad naar uit, dat een nieuwe traditie is geboren. Ook dit jaar - gereserveerd is 11 december - zullen jongeren hun afstudeerproject presenteren. De afstudeerprojecten zijn een succes; sinds twee jaar is er ook een samenwerking met een HBO-instelling, met name de Hogeschool Utrecht. Toch is de samenwerking met het hoger onderwijs nog te mager. Op universiteiten, hogescholen en onderzoeksscholen zijn velen op hoog wetenschappelijk niveau betrokken bij de materiele cultuurhistorie. Een goed overzicht hiervan ontbreekt echter. Voor de KNOB en andere cultuurhistorische verenigingen lijkt bij het hoger onderwijs nog een wereld te winnen.

Ooit was het vanzelfsprekend dat hoogleraren hun studenten lid maakten van de KNOB. Zoals alle marktonderzoekers weten te vertellen, ontstaan vaste gewoonten en voorkeuren al op jonge leeftijd. Studenten die lid worden, blijven veelal lid. Onlangs vroeg Pim Brinkman, lector aan de Hogeschool Utrecht, om een collectief lidmaatschap voor zijn studenten. Uiteraard is het bestuur van de KNOB daarop ingegaan. Het bestuur wil bevorderen dat het voorbeeld van Utrecht door andere instellingen van hoger onderwijs wordt gevolgd. Misschien is het ook een idee voor andere instellingen.

Ik heb u drie categorieën van instellingen geschetst, waarmee de KNOB de samenwerking wil bestendigen of intensiveren. Als we alle instellingen tezamen in ogenschouw nemen, dan wordt duidelijk dat zich nooit zoveel mensen zich hebben beziggehouden met enig aspect van cultuurhistorie als nu. Er is een enorme diversiteit in specialismen en disciplines ontstaan. Het terrein van de cultuurhistorie is verbreed met nieuwe onderwerpen als culturele planologie. In feite is er de laatste decennia een grote dynamiek in het denken over monumentenzorg, archeologie en cultuurhistorie in het algemeen. De KNOB wil jongeren de ruimte geven nieuwe zienswijzen aan de orde te stellen.

De keerzijde van een succesvolle verdieping, verbreding en vernieuwende dynamiek, kan een versplintering van het veld van de cultuurhistorie zijn. De KNOB heeft de ambitie een wezenlijke rol te vervullen bij het tot stand brengen en versterken van de samenhang, de cohesie, tussen de cultuurhistorische disciplines.

Het is aantrekkelijk om aan te nemen, dat meer actief betrokkenen bij de cultuurhistorie, ook betekent dat het maatschappelijk draagvlak voor de cultuurhistorie is vergroot. Dat kan het geval zijn, maar de waarden waarvoor de cultuurhistorie staat, moeten steeds weer worden bevestigd, verdiept en vernieuwd. De recente discussie over de aantasting van Het Groene Hart is leerzaam. Het leek zo algemeen geaccepteerd, dat Het Groene Hart ruim beschermd moet worden en bebouwing taboe is. Dat lijkt nu niet meer zo vanzelfsprekend te zijn; over het Groene Hart wordt nu wel erg relativerend gesproken.

Steeds weer moeten de essentiële waarden van de dynamische cultuurhistorie worden overgedragen. Niet alleen aan jongeren en nieuwkomers, maar ook aan het brede publiek. Het cultuurhistorisch veld mag intern best wat versnipperd lijken, maar extern moet er juist een cohesie zijn, waarvan een grote wervende kracht uitgaat.

Cees Waal, voorzitter

KNOB-JAARDAG 2004

Een zestigtal leden, waaronder erelid Temminck Groll en oud-voorzitter Heuff, verzamelden zich op een regenachtige zaterdag - 31 januari - in de refect van het Dominicanenklooster aan de Assendor-

perstraat 29 te Zwolle voor de KNOB-Jaardag 2004, die georganiseerd was in nauwe samenwerking met Het Oversticht, de organisatie die thans ook functioneert als het provinciaal Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel. Het voormalige klooster, aan het eind van de 19de eeuw gebouwd door de Cuyperiaanse architect J.W. Kaiser, functioneert thans als conferentieoord. De bij deze gelegenheid door voorzitter Waal uitgesproken jaarrede treft u bijgaand integraal aan. Jorien Kranendijk belichtte de rol van het steunpunt, op initiatief van de provincie Overijssel en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het leven geroepen. Het steunpunt ontwikkelt enerzijds een visie op de problematiek van het behoud van het cultureel erfgoed en treedt anderzijds op als 'makelaar' tussen de verschillende (overheids)partners, als kenniscentrum en helpdesk. Het bouwplanoverleg, dat zich ontwikkelt tot ruimtelijk planoverleg, leidt tot betere (bouw)plannen. In themabijeenkomsten met betrokkenen en belanghebbenden komen zulke uiteenlopende onderwerpen aan de orde als de ontwikkeling van de Mastbroekerpolder, waarvoor een Belvedere-aanvraag loopt, de door de aanleg van een provinciale weg verstoorde relatie tussen Twickel en Delden en de planning van een nieuwbouwwijk in Borne. De adjunct-directeur van Het Oversticht, D.H. Baalman, ging hierop nog wat dieper in en behandelde in het bijzonder het project 'proeftuin Twente', dat draait om de vraag wat de identiteit van Twente is en hoe die behouden c.q. versterkt kan worden. Het streven is erop gericht sluipende (ongewenste) ontwikkelingen bij te sturen. In concreto houdt dat onder andere in een actief zoeken naar herbestemming en hergebruik van oude textielfabrieken, waarvan er overigens niet zoveel meer over zijn. Ook de restanten van het agrarisch industrieel erfgoed, zoals silo's, komen steeds meer in de belangstelling te staan. Zo heeft een silo in Deventer van architect Beltman een nieuwe bestemming gekregen als archeologisch depot. Een aandachtspunt is ook de wederopbouwperiode die in de naoorlogse wijken gestalte heeft gekregen. In het algemeen gesproken is het bevorderen van de bereikbaarheid van het cultureel erfgoed een belangrijke doelstelling. In de discussie kwamen met name de rol van de specifieke behoudsstichtingen (kasteelen, kerken, molens) en de zorgelijke situatie waarin de groene monumenten, de historische buitenplaatsen) zich bevinden, aan de orde.

Na de lunch sprak Rik Zeeuwen, verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel, over het op initiatief van het Ministerie van OCW in gang gezette project 'Erfgoed bereikbaar', waarvoor zes instellingen - het Historisch Centrum Overijssel, de Overijsselse Bibliotheek Dienst, Kunst en Cultuur Overijssel, Het Oversticht, Stadsarchief en Atheneum Bibliotheek en het Audiovisueel Documentatiecentrum - een voorstel konden indienen. De meerwaarde daarvan zit in de samenwerking tussen deze instellingen. Het gezamenlijke project richt zich erop na te gaan hoe enkele wederopbouw-wijken - Holterbroek in Zwolle, Keizerslanden in Deventer, Deppenbroek in Enschede en Klein Driene in Hengelo - in elkaar zaten. Voor dit onderzoek wordt onder meer gebruik gemaakt van de berichtgeving in oude kranten als de Twentse Courant en Tubantia. De bedoeling is meer zicht te krijgen op de cultuurhistorische betekenis van deze wijken.

Hoewel de weersomstandigheden nog steeds weinig aangenaam waren ging men daarna toch welgemoed op weg naar de Peperbus en enkele panden aan de Grote Markt. De heer J. Teunis nam op heldere wijze de uitleg over de restauratie en het (bouwhistorisch) onderzoek van de bij de Peperbus behorende stadstoren voor zijn rekening. Deze interessante studiedag werd - zoals gebruikelijk - met een borrel afgesloten.

GWvH

PLATFORM MARIAPLAATS

Onderzoek naar de Folly als cultureel erfgoed.

Stichting De Donderberggroep (opgericht in 1991) heeft ten doel: het bevorderen van de studie naar en het behoud van architectuurmonumenten als follies, tuinsieraden en onderdelen van de zg. vermaaksarchitectuur.

In 'Raw Vision' (Magazine for Outsider Art and Marginal Arts, nr.42, Spring 2003) stond een klein berichtje: *Art Site Proposal to Unesco*. "Sites in Danger, a new programme with the aim of preserving and documenting art environments, has been recently proposed to UNESCO. There are a number of French sites that are in urgent need of public and private help". Daarna volgde een lijstje van zeven follies, waaronder de Tuin van Billy bij Lyon. Deze fantastische creatie - vergelijkbaar met het Palais Ideal van Facteur Cheval in Hauterives- is helaas sinds enige jaren gesloten. Na het overlijden van de bouwer en van zijn vrouw zit de gemeente Civiex d'Azergues met dit object lelijk in de maag. Ook al erkent men de creatieve en culturele waarde, er zijn geen mensen of fondsen voor het beheer van dit bouwwerk.

De ervaring leert dat in het buitenland spraakmakende follies, zoals het Junkerhaus in Lemgo en Clytha Castle in Abergavenny door de steun van lokale of regionale overheden en van organisaties voor het behoud van cultureel erfgoed een afdoende bescherming hebben gekregen. De vraag rijst hoe wij dit in Nederland gaan aanpakken. In het verleden zijn reeds veel follies gereduceerd tot een afbeelding in een boek of op een briefkaart, zoals de romantische koepel op het Eiland in Deventer. En wat gebeurt er in de toekomst met het Fort van Willem Ham in Holkerveen of met de zonnetempel Lux et Terra in de bossen bij Lierop? Kunnen wij - in navolging van het funerair erfgoed of het industrieel erfgoed - een erkenning krijgen als 'fantastisch erfgoed'? Is het bestaande instrumentarium van wet- en regelgeving voor het culturele erfgoed wel toereikend? En hoe kunnen wij de basis leggen voor een publiek-private samenwerking op dit gebied? Voor het verkrijgen van een antwoord op dit soort vragen heeft het bestuur van De Donderberggroep onlangs besloten te starten met een project voor follybescherming.

Workshop follybescherming

Op 21 november 2003 zijn in het Utrechtse 'Maria Minor' 25 genodigden aanwezig, waaronder representanten van het Platform Mariaplaats, de Rijksdienst Monumentenzorg, Vereniging de Terebinth, de Nederlandse Kastelenstichting, de Nederlandse Tuinenstichting en de Stichting Behoud Particuliere Historische Buitenplaatsen. Een belangrijk gegeven, omdat - zoals dagvoorzitter E.Denig van De Donderberggroep stelt - samenwerking met andere organisaties op het gebied van erfgoedbescherming cruciaal is voor het welslagen van de follybescherming.

Eerste spreker is C.J.D.Waal, voorzitter van de overkoepelende organisatie Platform Mariaplaats. Hij schetst kort de geschiedenis van onze monumentenzorg, waarbij een verschuiving in speerpunten heeft plaatsgevonden. Lag het accent vroeger vooral op 17e en 18e-eeuws erfgoed, thans is dit verlegd naar het modernere werk en ook naar het industriële erfgoed. Zal ons fantastisch erfgoed ooit ook een dergelijke belangstelling ten deel vallen? Het is mogelijk maar dan is het wel van belang strategische samenwerkingsverbanden aan te gaan met bijvoorbeeld de KNOB en de Bond Heemschut. Organiseer gezamenlijke studiedagen, zoals die in december 2002 en oktober 2003 zijn gehouden, om specifieke onderdelen van ons nationale erf-

Afb. 1. Eiland Deventer (collectie Anton Nuijten)

goed over het voetlicht te brengen. En zoek ook samenwerking met universiteiten en HBO's in de vorm van afstudeerprojecten.

Als tweede spreker belicht mev. W.M.M. van Bers (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) het aanwijzingsbeleid van deze dienst, dat - zeker voor de periode na 1940- uiterst restrictief is. Zij gaat met name in op de criteria die voor een beschermde status gelden. Hiervoor dient het zg. 10-punten lijstje, dat in grote lijn overeenkomt met het ontwerp 'follyprotocol' dat door De Donderberggroep is opgesteld. Dit betekent overigens niet dat er binnen de rijksdienst specifieke aandacht voor follies is, ook al komen er bijvoorbeeld binnen het project Buitenplaatsen wel incidenteel follies voor. Deze worden zowel gewaardeerd op hun architectuurhistorische en cultuurhistorische als op hun stedenbouwkundige waarde. Onderzoeken en inventariseren van follies is een ding, maar willen we het begrip 'fantastisch erfgoed' op de kaart krijgen, dan is lobbyen en publiceren noodzakelijk.

De derde spreker, W.G.J.M. Meulenkamp van De Donderberggroep, houdt een pleidooi voor de wenselijkheid en begrenzing van follybescherming. Hoe zeker is de toekomst van beschermde follies? Er zijn voorbeelden bekend van follies met beschermde status die toch zijn afgebroken. Maar aan de andere kant is het ook duidelijk dat onkunde en onbekendheid met het fenomeen een grote bedreiging vormen. Gepleit wordt daarom voor het bestuderen, documenteren en fotograferen van waardevolle follies. Hij benadrukt tevens het belang van de - vaak zeer persoonlijke - achtergrond van de folly. Met name bij

Afb. 2. 'Kremlin' te Winkel (foto auteur)

Afb. 3. Pyramide van Austerlitz in 1913 (collectie Anton Nuijten) en tijdens de restauratie in 2003 (foto Francis Staatsen)

de zelfbouwers gaat het om de 'oral history', die in het follyprotocol vastgelegd moet worden: "De zelfbouwers, degenen die momenteel nog vanuit een persoonlijke obsessie de meest bizarre bouwwerken afleveren, dienen gekoesterd en gewaardeerd te worden. Ze zijn de

Afb. 4. Op de lijst van waardevolle objecten: het 'Droomkasteel' in Heerlerheide (foto auteur)

laatste bolwerken van het individualisme". Een mooi recent voorbeeld is het project "Kremlin" in het Noordhollandse Winkel.

Het follyprotocol

Een folly is een bouwkundige dwaasheid die door zijn stijl, zijn vorm of het verhaal erachter als ongewoon wordt herkend. Follies bezitten de uitstraling van het plezier van de bouwer of opdrachtgever, niet gehinderd door conventies. Het follyprotocol verschaft primair de noodzakelijke documentatie van het object, dat tevens de basis kan vormen voor beschermen en uiteindelijk ook behouden van de folly. Aan het begin van het protocol wordt de categorie aangegeven: gebouwen voor mensen, planten of dieren (b.v hermitage, duiventil of orangerie), gebouwen voor de sier (b.v belvedere, koepel of schijnruïne) en overige objecten (b.v. cascade, grot of poort). Daarna volgen de feitelijke gegevens, zoals locatie, eigendom, bouwgeschiedenis en de omschrijving van onderhoud, openstelling e.d. Het belangrijkste deel van het protocol vormt de waardebeoordeling van het object:

- nationaal of internationaal belang;
- architectuurhistorische waarde;
- cultuurhistorische waarde;
- landschappelijke of stedenbouwkundige waarde;
- gaafheid / herkenbaarheid;
- zeldzaamheid.

Erkenning fantastisch erfgoed

Bij het streven om voor follies een erkenning als fantastisch erfgoed te verkrijgen, is het belangrijk dat thans reeds een aantal follies op de monumentenlijsten van rijk, provincies en gemeenten staan. In het Monumentenboek, de onlangs gepubliceerde fotocollectie van de Rijksdienst Monumentenzorg, heeft de auteur Karel Loeff een kleine twintig follies opgenomen, uiteenlopend van het Stibadium bij Havezathe Het Laar tot de schijnkapel Molenstein aan de Langbroekse Wetering. Meer in het algemeen is te verwachten dat objecten die in beheer zijn bij publieke organisaties veilig gesteld zijn. Dit geldt b.v. de follies op Elswout (Staatsbosbeheer), de Pyramide van Austerlitz (Utrechts Landschap) of de Cirkels van Jannink op de Manderheide (Overijssels Landschap).

Het uitgangspunt voor De Donderberggroep bij follybescherming is het zoeken naar partners:

- samenwerking met organisaties binnen het Platform Mariaplaats en

Afb. 5. Het "Batikhuisje" in 1934 (collectie Anton Nuijten) en in 2002 (foto auteur)

met andere organisaties in de monumentenwereld, zoals Bond Heemschut en NCM;

- Verbreding van het draagvlak via onder andere historische verenigingen, organisaties voor tuinen, kastelen en buitenplaatsen, onderwijsinstellingen en persoonlijke netwerken;
- Bestuderen en vergelijken van relevante regelgeving in binnen- en buitenland.

Inventarisatie waardevolle follies

In januari 2004 heeft het bestuur van De Donderberggroep besloten tot een structurele aanpak voor de inventarisatie van waardevolle follies. Nog voor de zomer wordt een lijst opgesteld van circa 25-35 objecten, die daarna in de periode juni-oktober 2004 beschreven en gefotografeerd gaan worden. Het resultaat wordt vastgelegd in een publicatie. Ook via de website, die thans door De Donderberggroep ontwikkeld wordt (www.donderberggroep-follies.nl) zullen de ontwikkelingen van het project te volgen zijn.

Naast de aandacht voor de geselecteerde waardevolle follies, blijft het streven erop gericht zoveel mogelijk gegevens te verzamelen. De stichting is het centrale punt waar kansen en bedreigingen voor follybehoud gemeld kunnen worden. Regelmatig zijn er berichten waaruit blijkt dat een folly verdwenen is. Recent was dit het geval bij de bricolagebouw van Huib Maas in Lierop. Anderzijds zijn er ook voorbeelden, waarbij De Donderberggroep bijgedragen heeft aan de instandhouding (o.a. het Boomschorshuisje te Amsterdam, de

Tuin van Elim in Doorn en de schijnkapel op Sandwijck). Ook follies, die decennia geleden reeds op een briefkaart te zien waren, blijken nog steeds in alle luister te bestaan. Dit geldt bijvoorbeeld voor het "Batikhuisje" in de hertenkamp van Bloemendaal. Zelfs zonder erkenning kan cultureel erfgoed behouden blijven...Maar erkenning vergroot de kansen!

Eric Denig (De Donderberggroep)

SUMMARIES

The last old houses of Rotterdam, Haringvliet

R. Meischke and H.J. Zantkuil

The approximately ten houses preserved along the Haringvliet after 1940, provide an insight into the development of Rotterdam merchant houses. This unique type of house was built because of local conditions. As a result of the soft building land and high flood tides the warehouse was downstairs and the living space upstairs in these houses. Thus the weight of the goods was divided over the floors and the walls were less burdened. The joint walls prescribed here made complete rebuilding of the houses almost impossible. Their history consisted in minor and major conversions. Because the street was raised by a total of nearly two metres, the inner height of the warehouses was diminished, so that the façades had to be renovated several times. Around 1675 the first floor of these expensive houses became a favourite project. This floor could only be constructed above the warehouse and covered the entire depth of the house. A frequently used lay-out was developed, with a lightwell in the middle and two large rooms both in the front and the back part of the house. On each of the exterior walls there was a hall, and on both sides of the lightwell a large room. In both parts of the house there were staircases, of which the one in the back part was most important.

In the lightwell there was a low connecting room deriving its name from the crowning lantern. On one side there was a hallway with stucco vaults, in many cases extending up to the façade, from where the light flowed in. This hallway was connected to the front door by a monumental, little-used staircase.

The domestic rooms were accommodated in the back part under the first floor. The entrance to these rooms was through the warehouse. Gradually the household began to require more space, just as the merchant's administration. Around 1700 the warehouse was abandoned in the larger houses and replaced by a room on the street side with one or two windows next to the monumental front door. Only one entrance was left in these large houses, which was used by everyone alike. Consequently, along the harbours two types of houses were to be found, the traditional one with a warehouse downstairs and the more modern type with a domestic ground floor.

A design for a contest dating from 1860 proposes a similar house, on a site that is strongly reminiscent of the house along the Haringvliet. It is the final stage in the development that took place along the Haringvliet. The houses built in the new districts a few years later, were smaller and more practical. The new functions, such as office space and household facilities could no longer be accommodated within the walls of the houses.

**Michiel Matthijsz Smids (Rotterdam 1626 - Berlin 1692).
The Elector's building master in Brandenburg**
G. van Tussenbroek

Michiel Matthijsz Smids (1626-1692) is to be considered as one of the most important building contractors in Brandenburg in the 17th century. As one of many, he left his home country shortly after the Thirty Years War (1618-1648) and was active in the redevelopment of Brandenburg. From the year 1652 onward, he played an important role in ship- mill- and lock building as well as wood trading. Beside of that, he was appointed as a courtly building master. In this position he led the works on many building projects, which were initiated by the elector of Brandenburg. Still, he was not active as an architect. It was Johann Gregor Memhardt who was the leading personality to provide with architectural designs, as well as the planning of the Berlin fortification and other projects. Smids cooperated very closely with Memhardt as executer of his plans. Examples of such projects were the realisation of the palace of Oranienburg, along with its garden, the enlargement of the church and an orphanage. He was responsible for the digging of the Müllrose chenal, that connected the Elbe with the Oder and for the building of locks and bridges. He built a bridge in Köpenick, several water- and windmills and founded a cannonball factory in the vicinity of Zehdenick.

In Postdam Smids was responsible for the enlargement of the palace and the building of a greenery, stables and dwelling houses. In Berlin his activities were comparable to that. He rebuilt the tower of St. Mariés church, he rebuilt the electoral stables, was active in the enlargement of the town and had many tasks in the enlargement of the palace. He also built a greenhouse in Berlin and started the construction works of a new library. The building of dwelling houses took place in close cooperation with Johann Arnold Nering, who had taken over Memhardts place as leading architect of his time.

Minor building projects were to be found in the town of Schwedt, were Smids took part in the rebuilding of the town after a great fire in 1681, in Frankfurt/Oder, Caputh, Schenkendorf and other places. In his long career, Smids was involved in many projects, in which Dutch influences can be traced. As a central figure in a broader network of building commisioners, architects and craftsmen, Smids was of major importance in the redevelopment of Brandenburg. The fact that he was able to pre-finance huge building projects, that he managed to build up a wood trading activity and that he was appointed as electoral building master, enabled him to gather an enormous fortune. The continuity and diversity of his activities made it possible to follow him through the years, although hardly any of the projects that he was involved in, is still existing today.

AUTEURS

Prof. dr. ir. R. Meischke verdiept zich al zestig jaar in het ontstaan van de Rotterdamse huisvorm en durft eerst nu een onderzoek uit 1965 te publiceren.

Dr. ing. H.J. Zantkuijl, kent vele huistypen van ons land, en is nu geïnteresseerd in iets geheel nieuws.

Dr. G. van Tussenbroek promoveerde in 2001 op het proefschrift *Bouwen voor stad en land: overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)*, dat binnenkort in Engelse vertaling zal verschijnen. Hij was secretaris van de Stichting Bouwhistorie Nederland en schreef *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, dat in 2003 bij Uitgeverij Matrijs in Utrecht verscheen. Momenteel is de auteur post-doc onderzoeker aan de Technische Universität Berlin, binnen het Graduiertenkolleg Kunstwissenschaft - Bauforschung - Denkmalpflege, een samenwerkingsverband met de Otto-Friedrich-Universität Bamberg. Met steun van de Deutsche Forschungs Gemeinschaft (DFG) doet hij onderzoek naar Nederlandse invloeden in Brandenburg, tijdens de wederopbouwperiode na de Dertigjarige Oorlog.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie
en renovatie. Met respect voor het
monument en met een duidelijke visie:
behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

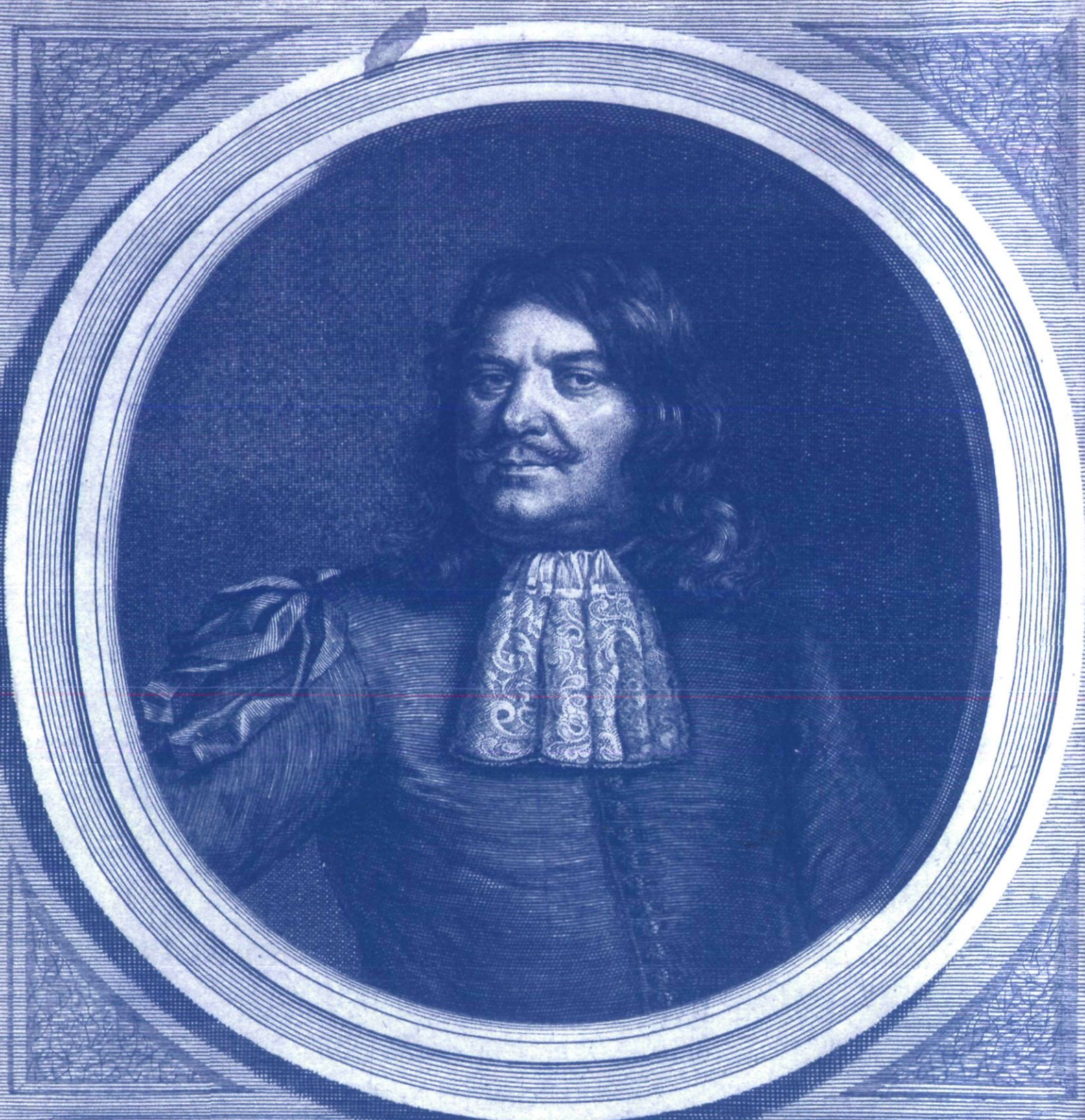
1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

MICHAEL MATHIAS SMIDTS '
Serenissimi Electoris Brandenburgici.
FREDERICI GUILIELMI Magni
Præf. Architectus. A. Vaillant Sculp. et exc. 1685.